

118.
117

832

ՊՐԻՆՏ ԴՆ ԶԲՈՅ

ԵՒ

ՍԱՆՏԻՆԱՆԻ ՊԱՆԻԲՈՒ

ԿԱՄ

ՄՀԷՐԻ ԴՈՒՌ

ԾՐԱԳՐԵԼԱՅ

Գ. Վ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՅ

ՏՊԱԳՐԱԹԻՒՆ Ե. Մ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՕՏՈՒՆ ԳԱԲՈՒ ԶԱՅՏԷՍԻ 403

1874

A.I.
17047

Մարգկային ընկերավարութեանց սովորութիւնն է, երբ հեռաւոր տեղէ մը դան, իրենց դռնուած երկրի բարիքներէն կամ հաղուադիւտ իրերէն ընծայ մի կը բերեն բարեկամին: Հետեւելով այսմ, երբ Պօլիս եկայ այս անգամ ուզեցի ընծայ բերել Ձեզ իմ երկրէն: Ի՛նչ:

Ի՛նչ կը դանուէր հոն, ուր ես էի. հող և ջուր միայն, և հողով ու ջրով և եթ կեանք վարող Հայ ժողովուրդ:

Գրոց և բրոց ծրար մ'ընծայ բերի Ձեզ այն հողէն ու ջրէն, որ Հայաստանի անունը կը կրեն տակաւին, ժողովրդէ մը՝ որ սերունդ և անուն Հայութեան ունին: Աս հողն և ժողովուրդ, կամ այսպէս ըսեմք, Հայաստանն ու Հայ, որ հալար անգամ խորամանկութեան ու բռնաւորութեան փորձեր անցուցեր են, փորձեր՝ խելու այս ազգի արմատը այդ արտէն, կամ փոխելու այն հողի յատկութիւնը, որ այլ եւս չբուսցընէ զՀայ, և չերեւի Հայութեան նշոյլ մը: Բայց Հայերը մանգաղով հնձուած ժամանակ՝

24038

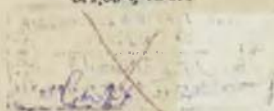
ՀԱՅԿԵՐ

ԲԱՐԵԿԱՄԱԿԱՆ

ԱՌ

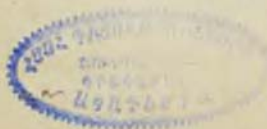
ՄԵՄ. ՄԱՐԿԱՆ ԶԵԿՆՅՐ

ԱՂԱՐԿԵԱՆ

3424

ՀԱՅԿԵՐ

սերմերը թափեր են վոշիներուն մէջ ,
արմատէն խլուած ժամանակ՝ զեղ մը թո-
ղուցեր են քարի մը տակ , ձորի մը մէջ ,
և նորէն բուսեր , ծլեր , արմատ ձգեր ,
ոստ արձակեր , ծաղիկեր ու պոզարերեր
են անդրէն : Անկարելի է գտնել աչ-
խարհ մը և ազգ մը , որ համեմատուի
Հայուն և իւր երկրին . որ այնքան աւեր ,
մահ , սուր , ուրացութիւն , արիւն , գե-
րութիւն կրած լինի , ու նորէն ցոյսօր
ապրի :

Իւր քաղաքականն ու կրօնականը , իւր
նիւթականն ու հոգեկանը առհասարակ
կողոպտուած . դանձն ու զինքը առնելէն
զկնի , մարդն ու իւր բնակարանը , տա-
ճարներու քարերը , և լեզուն ու մտա-
ղաթներն անգամ գերի գնացած են ,
ստրկութեան ենթարկուած են : Քայց
մեր երկրի հողն ու ջուրը , օդն ու ե-
թերքը օծուած են հրեղէն լեզուով . հրե-
ղէն հոգւով , որք ոչ միայն վերաստեղծեր
են զՀայեր , այլ և վերապատմեր են
հետագայից՝ Հայաստանի նահապետաց ,
զիւցադանց , թաղ աւորաց և առաքինեաց
անուններ ու գործերը : Այս լեռները ,
հովիտները , ձորերը , գետերը , չէները ,
աւերները , հողմերը , աստղերը , ամենքն

այլ խորհրդաւոր անուն մը ունեցած են .
 և այդ ամեն մէկ անունը կը պարունակէ
 իւր մէջ անձի մը կամ անցքի մը պատ-
 մութիւն , թէ առասպել համարուի այն
 առ այժմ և թէ իրական , և այսպիսեաց
 շարունակութիւնը՝ մագաղաթներէն ա-
 ճելի տակուն և անջինջ մատենան մը շա-
 րունակած է , այն է բնակչաց բերանացի
 աւանդութիւնք , կամ վէպք և զրոյցք :

—Ասոնց մէկ նմարն է իմ ընծայս :

Միտքս այն չէ որ ընդարձակեմ տե-
 սութիւնս այս ընդարձակ և ցանկալի
 խնդրոյն վրայ , և ոչ քրքրել կ'ուզեմ
 հնախօսութեանց թերթերն ու միտքերը:
 Ոչ Վ. Հ. Ղ. Ալիշանեանի Յաշմէն ունիմ,
 ոչ Տ. Ս. Երեմիա Եպիսկոպոսի Հայրեն-
 իք-Թէնը , և ոչ ասոնց նմանները : Ա-
 նոնք արդարեւ աշ և Էսանդ ունեցող
 անձանց գործքեր են :

Ես իբրեւ մեզու ապրած ու աշխա-
 տած եմ. զիս փեթակի մէջ կը պահէին
 և դրան զուռը կը ծեփէին . իմ օրերու
 մեծ մասը անլուսառեւս և փականքի
 տակ անցուցեր եմ. բայց երբ բաց
 գտեր եմ դուռը , փութացեր եմ ծա-
 ղիկնէրուն վաղել . մասիկ մասիկ անոնց-
 մէ տռնուլ , թուփէ թուփ թռչտելով ,

և հաւաքածներէս չասը՝ քամիին և սկի-
ծակներուն ղէմ սլատահելով, կորսըն-
ցուցեր եմ. ահա ինչ որ մնացած էր
բերանս, կը ձօնեմ ազդիս բանասի-
րաց, ձեր ձեռքով մատուցանելով զայն,
ով իմ բարեկամ:

Ընծայիս վերջին մասը, որ է ԴԱԽԻԹ ՍԱ-
ՍՈՒՆՅԻՆ կամ ՄՀԵՐԻ ԴՈՒԻԸ առանձին
հրատարակելու մտադիր էի: Գրիչ ձեռքս
առի անոր իրրեւ յառաժարանութիւն
մը զրելու. միտքս զանազան յիշատա-
կութիւններ եկան: Թող տուի զրիչս
մտքիս հոսանքին առջեւը, բայց միշտ
ձգելով և կարճել ուզելով, շարունա-
կեցի, թէպէտ առանց յօժարութեան
կը զրէի: Ընկերս, Պ. Ս. Տ. Ս. որ բա-
նասէր և ուսեալ հայրենակից ազնիւ ե-
րիտասարդներէն մինն է, և քաղցր ճա-
շակ ունի հայրենեաց սլատակերներ և հը-
նութիւնները օրինակելու, զիպեցաւ գը-
րելուս. և իմ թագուցանելուս հակա-
ռակ կորզեց ձեռքէս. ընթերցաւ, և
զմայլում մը ցոյց տուաւ, հարկադրելով որ
չյասլաւեմ այդ գրածներս, այլ ընդ հա-
կառակն աւելի ընդարձակեմ: Ես նոյնը
թողուցի. ոչ թէ իրօք արժէք մը տալու
համար, այլ նոյն ընկերիս սլատուոյն համար

միայն հաւանած եւ մտաւ հրատարակու-
թեան այս դրածներս, որք բոլորովին
անարուեստ, անդաստիարգ լեզուով,
մասն մասին չյարակցող նիւթեր են: Թու-
ղի այնպէս, առանց 'ի գործ գնելու ա-
նոնց մէջ ձեւք և սերճութիւնք բառից
և բանից. առանց Հոմերական և Վիր-
գիլիական ճարտար հիւսուածոց և սլա-
ճուճանքներու. և առանց նոյն իսկ Հա-
յոց պատմութեանց և բանաստեղծու-
թեանց զարդն ու նմանութիւնը անոնց
տալու. այլ մերկ, պարզ, և ինչպէս զը-
տած ու ըմբռնած էի, նոյն վիճակով
ներկայացուցի: Մտածելով թէ փայտե-
րը, քարերը և ամենայն ակունք ու այլ
նիւթերը նախ քան զարուեստաւորել
իրենց բնական բոյսին և կազմին մէջ
թէպէտ անվայելուչ և անշնորհք երե-
ւոյթ ~~է~~ ունին, բայց տրուեստաւորը
զանոնք թանգ կը դնեն. և ինչո՞ւ ա-
մեն արհեստական նիւթը իրեն նախնա-
կանը պատրաստողն ու վաճառողն ու-
նի, ինչո՞ւ դրարուեստն ալ չունենայ:
Թէպէտ ժամանակէ մը հետէ կը նշմա-
րենք առաւել Ռուսաստանի Հայ բա-
նասիրաց մէջ ծաղկեալ այս ճաշակը,
ուր ժողովրդական կեանքէն նկարագիր

կընեն . Հայաստանի տեղագրութիւնք ,
 ռաւական երգերը և զանազան ծէ-
 սերը , վէպերը , առածները , կը տպագ-
 րեն : Ահա այս խորհրդով իմ երկրէս
 իբրեւ ընծայ այս գրութեան կը նուի-
 րեմ , զոր ընտրեցի . ոչ որպէս զի այ-
 սու ևս պատիւ մը կամ անուն մը
 ձեռք բերեմ , այլ գիտելով թէ դուք
 ունիք ճաշակ այսպիսի պտուղներու , զորս
 քաղած եմ հայրենի մրդաստանէն այն
 ձեռներով , որոյ մատերը ձեզնէ քա-
 ջալերուած եղեր ևս զրիչը չարժեկու .
 և ահա բարի լուսոյ առաւօտ մը կը հան-
 դիսկիմ Ձեզ փոխարինել ողջունիւս հան-
 դերձ :

1874 Սեպ. 3

Կ. Պօլիս

ԾԲԱԳԻՈՂ

ՍԵՆՆԵՐԵՆԵ

Գ. Վ.

ԻՐԻՆԻ ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

ՄԻ ՄԱՍՆ

Մշտնջ լից ընդհանուր գեղարվեստ

ԳՐԱԾԻՍ

(Մանգումի միջոցաւ 1869 թն հրատարակուած ։)

• • • Մամկնոնեանք դեռ Մշտն աշխարհին տէր շեղած , այս աշխարհի զաւակը սրտի քաջութեան և ազատասիրութեան մէջ նշանաւոր էր • Ես կ'ըսեմ՝ Մամկնոնեանք եկան այս աշխարհին մէջ և այս աշխարհի բնակիչներով քաջութեան անունը միշտ ժառանգեցին , քան թէ զայն իրենց հետ բերին ու ասոնց տունն և քոնասիրութիւնն ալ սեպհական ձիրք մ'էր այս տեղի Հայոց , թէ կռասպաշտութեան մէջ և թէ ճշմարիտ Աստուածապաշտութեան մէջ , և զայս կ'ապացուցանէ թէ քուրմերու սխառերայմը Տըրդատայ և Լուսաւորչի դէմ , և թէ վարդանայ , վահանայ , Մուշեղի , դայլ վահանին և անոր կորեանց նահատակութիւնները՝ Պարսից մոգակրօնութեան դէմ ։

Մշոյ հայերը պէտք էր քաջ լինէին նայելով իրենց հայրենեաց զիրքին : Այն ամէնի բարձրաբերձ լեռները՝ մեծութիւն մը կ'ազդէին անոնց սրտին . անտառներով մացառներով զարդարուած սարերու դադաթներ և ծոցերը , նոյնպէս և շամբերը , որոց մէջ լեցուն դազաններ են , զիրենք կ'ստիպէին զհնքի վարժուիլ թէ՛ որսալու համար և թէ՛ պաշտպանուելու համար : Այս ընդարձակ դաշտը , և այն մեծատարած երկինքը վեհութիւն և վսեմութիւն կ'ազդէին անոնց հոգւոյն , և այն պատուական կլիմայն արդէն զօրաւոր և յաղթանդամ կը կազմէր անոնց իրանները :

Ջուրերը բոլորն ալ դետեր են , որ չորս կողմի լեռներէն սուր քնթացքով և դոռուն դոչուն ձայնով կը վազեն կը թափին Եփրատին ծոցը . և թէպէտ Մեղրադետն ու Եփրատ անձայն կ'ընթանան , բայց այնպէ՛ս արագ , և այնպէ՛ս ահարկու և լայնածաւալ պտոյտներով ու հոսանքներով կ'անցնին , որ կարծես ահեղ թաղաւոր մի է Եփրատ և անոր սպարապետն է Մեղրադետը . որք ջրային զօրաց մեծ բանակ մը առած՝ գաւառները տիրելով կը վարեն կը դի-

մեն 'ի կռիւ ուրիշ տիրապետաց հետ : Այսպիսի երկիր մը՝ որքան իւր բնակչաց նպատաւորիչ է , այնքան ալ իւր մերձաւորաց և ծանօթից նախանձը կը դըրդոյ , և այս պատճառաւ գրեթէ յարունակ կռիւի մէջ ծնած ու մեծցած ըլլալով , մահուանէ շվախցող մարդիկ էին Մշեցիք :

Այս կարգի մարդիկ եղած են նաեւ այն ինքնաւելուի Պէյերը , որ կը տիրէին երբեմն Մշոյ երկրին , և միեւնոյն կերպ քաջութիւն կը գործեն եղեր թէ՛ իրենք և թէ՛ իրենց ձեռքի տակ եղած Հայերն ու Քուրդերը :

Մշոյ աշխարհ լի է եղեր բանաստեղծներով , երգասացներով , բաղմաթիւ աշուղներու տեղ է եղեր այս երկիրը . և այս բնական հետեւութիւն է այն քաջաց և քաջագործութեանց , որոց զիւցաղնադործութիւնները կը զիւցարանէին , և անոնց թանկագին մահը պէսպէս երգերով կ'եղերերգէին :

Մշոյ այն ղեղեցիկ հորիզոնը աչք ձգողին սիրտը ինքնին կը թրթրայ , արիւնը կ'եռայ և հողին կը բարձրանայ :

Բայց այսօր այս նշանները աղդային չեն . Մշոյ քաջերը Քուրդերն են , և բո-

ըր երգեր ու խաղերն ալ Քրդերէն լեզուաւ են : Մեր ըրած զխտողութիւնն ընդհանրապէս է • ՚ի հարկէ մասնաւորները պակաս չեն , ու կը տեսնուին Մըշոյ ազգայնոց մէջ :

.

Կարող էին արդի Հայերն ալ տառաքինի և նշանաւոր մարդիկ հանդիսանալ , քանի որ երկիրը նոյն դիրքն ունի և նոյն ազդումը կ'ազդէ բնակչաց : Հայոց մանաւանդ կ'ըսեմ , որոց շորս կողմը նախնեաց դերեզմաններ են : Տեսնաս ձորի մը մէջ բոյլ մի ծառ և աղբիւր մը , աւերակ մը հոն : Գերեզման մը այս բլուրի վրայ : Խաչքար մը այն ինչ տեղ : Ամեն տեղերն ալ ու լիտի կ'երթայ Մըշոյ ժողովուրդ , առանց գիտնալու թէ ինչ կայ այն տեղ : Բայց մտածողին խորհիլ կու տան , թէ այն տեղերը՝ կամ մեծ յիշատակ մ'է , կատարուած , կամ մեծ նահատակ մ'է , ինկած , կամ հրաշք մ'է տեսնուած : Գեղեր և վայրերը , որոց կոչումն ու անունը մէկ մէկ պատմութիւն են նախնեաց դործոց : Տաճարներու և բերդերու աւերակները , հին եկեղեցիները , որոց մէջ նախնեաց անուն կամ յիշատակ կամ նշան մը կը տեսնուի , մանաւանդ

այն մեծաշէն և հռչակաւոր վանորայք , որ նախնի Մշեցի Հայոց Աստուածաշատութեան վկայներ ու վկայարաններն են : Այս տեղ հայրենեաց պաշտպան մ'է պառկեր : Հոն՝ կրօնից մեծ պաշտօնեաց մը և մարտիրոս մը : Թարգմանչաց շիրիմները Առաքելոց վանքն են : Մուշեղին և վահանեանց դամբարանը Ս. Կարապետի մէջ : Սահակ Պարթև և հայրապետը և Շուշանիկ՝ Աշտիշատու նեղ մատուռին մէջ : Հոս է Յրօնք , Տաղօնք , Ռձ քաղաք , Վիշապ քաղաք , Խորօնք , Հացիկ , Մեղտի , Կվարս , Տում , Բաքախ որ և Բաղու , Մուշեղէն և այլն , որոց մէջէն փրկիչներ և լուսաւորիչներ ելած են տղղիս , Ա՛հ , որ աղղի հայրենիքը այսչափ անմահ և պանծալի յիշատակներ դեռ կենդանի ունի : Մշոյ դաշտի մէկ կողմը Սասնոյ քաջարներ լեռներն են , Տօրոսի շղթան : Միւս կողմը Բլնունեաց ծովը ծիծաղտխիտ կը ծածանի , և Շովասար հսկատը՝⁽¹⁾ Մշոյ վերեւն է : Միւս կողմերը՝ Բիւրակնեան լեռինք և անոնց դօտինները , անմահացու ցիւծ ջրերով

(1) Գիտնական Կարապետ Վարդապետ Շահ. նաղարեանց 'ի շարս Հայ պատմագրաց տպագրած Թովմաս Մեծօփեցւոյ պատմութեան վերջ 15 ծանօթութեան մէջ , կ'ըսէ . (Գաղղիոյ) կայ-

և ծաղիկներով զարդարուած : Ասոնց բնակիչները ի՛նչպէս կայտառ , ի՛նչպէս զուարթագէ՛մ մարդիկ են :

Մէկ կողմէն ~~Եփրատէս~~ խշալով խոխո-
 ջալով ~~Պէրզուէն~~ վար կը հոսէ : Իւր
 խոր և սառնորակ ծոցին մէջ կը կայտառին
 անթիւ ձկուռք և կը խաղան վտակաց
 մէջ . բազն ու սագը կը ծփծփան իւր
 ալեաց վրայ . իւր գետափուռները լի են
 խոշոր և մանրիկ թռչուններով : Արագիլ
 ամեն գեղի տուններուն երդիքը , և բարձր
 շէնքերու պարիսպներուն և ծառերուն
 գլուխը իւր բոյնը դրած է , և հազարա-
 ւոր ճնճղուկները անոնց բոյներուն բո-
 լորը ապաւինած : Պաշտի խոտերուն հետ
 բուսած և ձորերու մէջ ծաղկած վար-
 դենեաց թռչիւներուն մէջ սոխակներ կը

սերական գրատան օրինակն ժողովուրդ գրած է ե-
 ղեր . Իսկ Ս. Լեւոնիադնի մատենադարանի օրինա-
 կըն , որ իրեն ապագրածն է , 25 ըդ երես 25 ըդ
 տողին մէջ գրած է ժողովուրդ , Երկուքն ալ սը-
 խալ են : Անշուշտ կ'ուզղէր զայս , և թէ գիա-
 նար թէ ~~Ժողովուրդ~~ անունով լեռն է այն , ինչպէս
 որ սլաւոնալթեան կարգը կը ցուցնէ , և մինչեւ
 ցոյսօր Մշոյ Հայն , Քիւրտն ու Տաճիկն ալ ծու-
 վասար անունը կու տան այդ լեռին , որ Առաքե-
 լոց կամ Ազգարու վանքին վերեւն է , և Մա-
 բաթու լեռան երթալու ճանապարհն է այն :

ճըլուրդան , դարնան , ամրան և աշխտն
առաւօտները՝ այնպէ՛ս սքանչելի տեսա-
րան և լսարան կը կազմեն այս թռչնոց
երամը , որ կ'ըսես բնութեան տաճարին
մէջ Արարչին փառարանիչ կարգուած են
ասոնք հրեշտակաց տեղ : Արեւելեան
կողմէն Գրգուռ լեռը կոթողաձեւ տըն-
կուած կ'երևի , որոյ ստորոտը տարած-
ուած է մէկ կողմը Մշոյ դաշտը , միւս
կողմը Վանայ ծովը : Առաւօտեան արե-
գակը երբ նոր կը ծագի , իւր ճառա-
դայթները դարնելով ծովուն ալեաց և
դաշտի դռորչեաց վրայ , կանանչ կարմիր
սլօակ մը մանեկաձեւ կը ձգէ սոյս Գր-
գուռայ գլորակ և լերկ գլխին : Կը զմայլի՛
անոր նայողը : Գրգուռայ թիկանց 'ի վեր
կը բարձրանայ Նէմրութ կամ Ներքովթ
լեռը . որոյ գլուխը նման է բոլորակ սե-
ղանի մը . մէջ տեղը հրաբուլխի մարմը-
րութքը , և անոր շուրջ սլօակաձեւ շար-
ուած տղրիւրներ բարեհամ , և ծաղկունք
անուշահոտ : Կարծես այս աղբիւրներ
իբրեւ զովացուցիչ բաժակ դրուած են
այս բնութեան սքանչելի սեղանին շուրջը ,
որոց ջրերը ժողվելով մէկտեղ աւազան
մը կը կազմեն Ներքովթայ գլխու սկաւա-
ռակին մէջ , և անկից իջնալով , ինչպէս

կ'աւանդեն տեղացիք , Մեղրադէտ կը
բղխէ իւր ոտքի տակէն : Այս հերբովթ
լեռը իւր ճակտէն կախած ունի Բէլայ
դիակը , « ի տեսիլ կանանց և որդւոց » և
'ինչան յաղթանակի մեր Հայկին , առաջին
Հայուն , առաջին յաղթողին ազատու-
թեան թշնամւոյն : Այս տեղն է ըստ ա-
մենայն հաւանականութեան դերեղման
Բէլայ , որոյ վերայ երկար խօսելու ժա-
մանակ չէ այժմ : Մայ դաշտի միւս կողմի
լեռներու վրայ բարձրացած են դմբէ-
թայարկ վանքերը , Սուրբ Առաքելոց
վանք , Սուրբ Յովհաննու վանք և Սուրբ
Կարապետին , որոց ամպամած և տրեւով
ոսկեղօծուած կաթուղիկէից խաչերը ա-
մեն կողմէն հովանի կը տաւեն դաշտի
դեղերուն վրայ նայելով , և ամենուն սիր-
տերը իրենց կը քաշեն : . . .

ԾԵՒԵՐՆԷ .

ՄԱՍՆ Ա . ԳՐՈՅ ՈՒ ԲՐՈՅ

Ա .

24638
17947
16

ԱՅՆ օրուընէ , երբ մեր դպրոցներու սեմէն ներս մտաւ օտար լեզուաց ուսուիը , և բաւական ուսանողներ հասան , այդ լեզուաց մէջ իրենց ունեցած յառաջդիմութեան հետ՝ նոր և կարօտալիր ճաշակ մ'ալ ունեցան այն լեզուներով գրուած մատեաններուն , ծանօթացան և ընտելացան անոնց պարունակած գաղափարին և նկարագրին . սիրեցին զայն , յարմարեցան անոնց , և յետոս թողին իրենց բնիկն , հայրենին , ազգայինն ու ընտանին :

Եւ խօսին այդ պարօններն ու օրիորդները քաջ քաջ Խրոսդական լեզու մը . իսկ Հայերէնն խօսելու ժամանակը՝ կը հանգսին ու կը կանգսին , օժանդակ կը խնդրեն ու կը կոչեն գազդիւերէն մը , ռուսերէն մը , տաճկերէն մը , մի և նոյն բոպէին մեզանդրածը մ'ալ ձգելով Հայկականին վրայ , Թէ - Է՛հ , սա մեր Հա-

յերէն լեզուն ո՞րքան պակաս և կրճատ է :

Գլխացաւ մը քաշելու չափ ունկնդիր եղած եւ՛ չափ անգամ այնսլիսեաց , ուրոնք երկարօրէն ճառած են Եւրոպացի լեզուաց բառերուն ստուգաբանութեան , արտասանելու փափկութեան , ոճերու քաղցրութեան և բարձրութեան . իսկ նիւթի ընտրութեան ու թանգութեան աստիճանը բացատրելու՝ բառեր չեն կարող գտնել մեր լեզուով . կը կարկամին : Եւ լոողը կը հիւանայ :

Զեմ նախապաշարուիդ , չեմ կարող բոլորովին երկրորդ համարել աղոնց գովածը իմ գովածին , այսինքն Եւրոպականն Հայկականին . յառաջ գնացած է այն տեղ արհեստն ու դիտութիւնը , յառաջ վարած է իւր մտքին հետ անշուշտ իւր դիրն ու լեզուն . բայց միթէ անոնց յառաջադիմութեան համար թաղենք պիտի մեր սեսհականութիւնը :

Ինչ միջոցներ որ անոնք 'ի գործ դրած են , զայն վեր առնենք և մեք , կը հասնինք ամոնց : Ո՞վ , և քանի՞ք մեզմէ յանձն առին գրաբառի մշակութիւնը , անոր սլատմականին , փիլիսոփայականին , և աստուածաբանականին , երգին ու մեղեդիին , ընտանեկան վէպին , դեղջկական ,

ռամկական ասողին — աշուղ — , արանց
և կանանց , գրոց և բրոց , ասութեանց
և աւանդութեանց , առածներու և ա-
ռակներու , բանուասանքի և դովասանքի
և այլն , գործածած ոճերը , դարձուածք-
ները , ստոյգ բառերը , և մինչեւ անդամ
արտասանելու եղանակը , որ ուժ կամ
լքում , սաստ կամ ողոր , հեղն կամ լուրժ ,
մաղթողական կամ բերկրական , և այլ
տարբեր տարբեր նշանակութիւն տալու
համար , զորս 'ի կիր կ'արկանեն :

Բ .

Եղեր են , բայց քիչ մարդիկ , մեր մէջ ,
մեր լեզուին համար աշխատութիւն յանձն
առնող : Դեռ մեր վարժարաններու մէջ
չկրցան տառերու հնչումն անդամ ուղ-
ղել , կամ ուղիղ արտասանել զխոնալ ու
սոփեցընել նոյն տառերը , և նոյն տա-
ռերով կազմուած ամբողջ բառերը . զոր
օրինակ , Գ. տառի ձայնը Պօլսեցին և Պօլ-
սեցւոց վարժութիւն ունեցող անձինք կը
հնչեն Բ ի ձայնով , Ուսաստանցիք և
Տաճկաստանի դաւաճացիք՝ բուն Հայաս-
տանի մէջ ծնած ու բնակածները կը հնչեն
զայն Բ ի և Դ ի ձայնէն՝ տարբեր , ճիշդ
դադդիւրէն ձ , և տաճկերէն յ տառերու
ձայնով : Զ տառը չ'ի ձայնով կը հնչեն

Պօլսեցիք , իսկ միւսները ճիշտ տաճկերէն
 Շ. ջի-ի ձայնով : Բ.ը կը հնչուի հոս + ի
 ձայնով, իսկ նոքա կը հնչեն գաղղիերէն
 Խ , և տաճկերէն Ս ի ձայնով : Գ.ը + ի
 ձայնով կը հնչեն ' ի Պօլիս , իսկ գաւառ-
 ները + և հ ձայներէն տարբեր, տաճկերէն
 Վ ի-ի ձայնով : Զ տառը ց ի ձայ-
 նով հնչելու տեղ՝ Հայաստանցիք և ընդ-
 հանրասլէս գուրսեցիք , գաղղիերէն բա-
 ղադրեալ ց ի ձայնով կ'արտասանեն :

Մենք կը սխալինք , այո , երբ , Բ , Գ ,
 Դ , Զ , Ը , տառերը , Ժ , Ի , Լ , Կ ,
 տառերուն տեղ կը դործածենք . և կրկին
 կը սխալինք երբ Ղ , Գ , Դ , Զ , Ը , տա-
 ռերն ալ , Բ , Գ , Դ , Զ , Ը , տառերու
 բուն ձայներով կը հնչենք , որով մէկ
 կարգն բոլորովին աւելորդ կը մնայ : Դի-
 տողութիւն կը վերցընեն նաեւ Ղ և Ժ ,
 հ և Զ , և Վ տառերու հնչմունքը և այլն :

Գ .

Ասոնք մանկավարժական առարկայներ
 են : Օ՛ . բուն այդ սրահէն , բուն այբէն
 սկսելու է արդէն ուղղութիւնը , որուն
 մեր ազգը կարեւորութիւն չտար . և չը
 տալով ալ կարող չլինիր գինքն ուղղել .
 չուղղելով կարող չլինիր յառաջ ընթա-
 նալ : Այո՛ , ամեն բանը սկիզբէն , սյրէն ,

մանուկէն, առաջին սրահէն ուղղելու ենք:

Դասագիրքեր պէտք են մանուկներուն պատշաճ, հասկանալի և սիրելի բառերով և առարկաներով. զորօրինակ. գեղացւոյն համար, կով հորթիկ, այծ ոչխար, ունն ու գառն, գաշտ և խոտ, լեռ և ձոր, ծառ ու ծաղիկ, արտ և ցորեան, եզն ու լուծ, և այլն: Քաղաքացւոյն ալ իւր ծանօթ առարկայներով: Իսկ Աստուած, երկինք, լուսին, աստղ, ցերեկ, գիշեր, ամառ, ձմեռ, հայր, մայր, քոյր, եղբայր, հաց, ջուր և այլն, առհասարակ քաղաքացւոյն ու գիւղացւոյն:

Երբ մանուկը իւր ծնած տունը, և տան մէջ եղածները կը ճանչնայ, այնուհետեւ տան դռնէն դուրս կ'ընթանայ ամիսաթաթիկ, արեւու շողին, ջրի կուժին, կատուին ու շնիկին, ճրագին ու կրակին արդէն ծանօթ է նա՝ դուրսը տեսածներուն ալ հետաքրքիր կը լինի: Եթէ պարտէզ ունի, հողերը կը փորփրէ, խոտ և ծաղիկ կը տնկէ, ու կը խէւ. քարի մը կամ ասպակիի մը կտոր կը զըտնէ՝ ձեռքը կ'առնէ, խորհելու և խմանալու կարող եղողի մը պէս հետաքրքիր կը լինի. տեսածներու անունը կը հարցընէ. ագլօրն ու հաւերը կը ճանչնայ,

ճետերու հետ ընկեր կը գառնայ : Դու-
ռը , զբիւրացը , փողոցը , կը նկատէ և կ'ո-
րոշէ : Կնոջաց հետ զբոսանքի կ'երթայ ,
Եկեղեցի կ'երթայ . և ուր որ երթան՝
կ'երթայ . ինչ որ ընեն ու ըսեն՝ կը սովորի .
այս սովորոյթից հետ լեզուն ալ կը բաց-
ուի , կ'ընդարձակի : (1)

Այս խնդրոյն յատուկ ուշադրութիւն
տալ պէտք է . փափուկ և խորին ու-
շադրութիւն :

Դ.

Դասագրքեր շինելու է ընտանեկան
կեանքի նկարագրութիւն ընելով , ազ-
գային սեփական սովորութիւնները զը-
րելով . եկեղեցական տօները և ծէսերը ,
խրաքանչիւր դեղին , քաղաքին , գա-
ւառին տեղագրութիւնները , անոնց մօտ
եղած լեռան , բլրին , ձորին , սլակին ,
փտակին , արտերուն , մարգերուն , շէն-
քերուն , բերդերուն և աւերակներուն
անունները , տեղերն ու ձեւերը ծանօ-
թացընել մանկան : Ասոնք ոչ միայն զուար-
ճալի և պիտանի կը լինին ուսանողին , այլ

(1) 1866 ին Երկու կտոր դասագիրք շինեցի
այս ոճով տպագրեալ , որ շատ տեղերէ լաւ
ընդունելութիւն գտաւ , և շնորհակալութեան
գրեր ալ ստացայ ուսուցիչներէն :

և նոր ու մեծ լոյս կուտան մեր հայկական լեզուին, մեր ազգային հնադիտութեան ու պատմութեան որք լինեն թիւր հասկացողութեամբ: Ձեռքդ ա՛ռ մէկ պատմութիւն մը՝ նկարագրող մէկ տեղիկամ դաւառի, ձեռքդ ա՛ռ Հայաստանի աշխարհադրութեան տախտակ մը, և գնա՛ չրջէ ատոնց ցոյց տուած տեղը. տե՛ս, ասոնց ՚ի հիւսիս ցոյց տուածն ՚ի հարաւ կը դնենս, անոնց ցոյց տուած Հայոց ձորն՝ քո տեսածէն տարբեր կողմ մը. անոնց Աշտիշատը՝ քո տեսած Աշտիշատէն զատ և տարբեր. ո՛ւր Ողկան բերդը. ո՛ւր Սասունք. ո՛ւր Հարք և Աւահունիք. ո՛ւր Հաշտեանք. եւայլն, եւայլն:

Այնքան առարկաներ կան գրելու, և սրբագրելու, այնքան թագուցեալ դանձեր կան հետաքրքրելու և ՚ի լոյս հանելու, մեր լեզուին և պատմութեան ճոխութիւնն տալու նիւթեր, և ուղղելու շատ մը սխալներ, որոց մասին միայն առաջարկութիւն մը շինելու ծրարագիրը՝ սառուար հատորներ կը կազմէ: Յաւալի է որ փոքր ՚ի շատէ՝ հասկնալու և գրելու շնորհք ունեցող ազգայինները, այսպիսի արդիւնաւոր և պարծանք բե-

րող աշխատութիւնը սիրած ու գործ ը-
րած չեն իրենց : Պօլոյ մեր լրագիրներն
ալ յատուկ նշանակութիւն մը տուած
չեն այսպիսի խնդրոյ մը : Պատմութեան,
աշխարհագրութեան դասագիրք յինոզ-
ները , հետեւող եղած են առաջուց գըր-
ուածներուն միայն . և զայն շատ տեղ
կրճատած , տարակուսելի տեղերու և
դէպքերու անուններուն վրայ տարա-
կոյս մ'ալ իրենք թողած են մեզ : Բա-
ռարան շինողները շատ մը գրարառ բա-
ռերուն յարմարական նշանակութիւն մը
տուած են քմածին , և շատ մը իրաց ալ
նոր բառ , նոր անուն յօրինած են հե-
տեւելով ուրիշ աղագց նոյն իրին տուած
բառի նշանակութեան կամ ստուգաբա-
նութեան : Հարկ չկայ կարծեմ ապացոյց-
ներ մէջ բերել :

Ե .

Մենք կը շուարինք տեսնելով նաւի մը
կազմածքը այնքան մասունքներէ և տե-
սակներէ , որոց բառարանը նաւապետն
ու նաւաստիքն են . բայց Նարեկացին ըն-
թերցողաց յայտնի է՝ անոնց յատուկ
Հայերէն բառերով անունները : Գնա-
նաեւ վանայ Աւանց գիւղը , այն տեղի
գեղացի նաւավարներուն մոտիկ արա և

տե՛ս ու ուսի՛ր բառեր :

Հետաքրքիր եղողին զարմանալի է տեսնել հոգաղ մը ու մաճկալ մը՝ երբ գարունը գետինն հերկելու, ամառը հնձելու, և սայլով կրելու, աշունը զիզելու, կասելու, ամրարելու աշխատութեանց միջոցին քանի՞ մասերէ՛ ու տեսակներէ՛ գործիքներու անուններ կու տան, ամենն ալ Հայերէն : Գիւղացիի տունն իւր միջի կահ՝ կարասեաց և շէնքի ձեւին, ամեն մէկ կտորին ու տեսակին զսոտ անուն կու տայ, թէ՛ պէտ ամենն ալ սլարզ հոգէ ու փայտէ շինուած են : Անոր ստաքանը՝ որով ջուր ու գինի կը խմէ, հոգէ կո՛ւռի է, անոր թոնիրը — կ' ունի և — կո՛ւռի, ուստի օդը կը մտնէ և կրակը կ'արծարծէ, ու այդ օդը քո՛ւրքո՛ւ կը կոչեն : Անոր պո՛ւր-պո՛ւր ու քո՛ւրքո՛ւ թոնիրին վրայ դնելու համար ի՛ւր-ի՛ւր ունի երկաթէ, և փայտէ անիւրոց կամ սլողվատէ շէշ, որով կրակը կը խառնէ. և միանգամայն այս խաչերկաթն ու շիշն սլատրաստական զէնք է իրեն համար, երբ մթան թոյլ գող մը բռնէ տան մէջ, ատոնցմով կը զինի ու կը դարնէ, ինչպէս նաեւ իրեն հող վարող ի՛ւր-ի՛ւր, խոտ ու հատ քաղող ի՛ւր-ի՛ւր և հանգալն ալ իրեն իբրեւ զէնք կը գործա-

ծէ , երբ դաշտի մէջ կամ տնէն դուրս
յափշտակիչներու հանդիպի : Մեծ հար-
նէր կամ ափեր-ցնէր (1) ունի հողաշէն , որոց
մէջ լէւ-ր , ծ-լ-ւ-ր , կ-ր-ի-ւ-ր , ի-ւ-ր , թ-ւ-ւ-
ր , ք-ք-ւ-ր , և այլ ուտելու չոր արմախք կը
լեցընէ . կարտա և ար-ձիկ , որոց մէջ գինի
կը լեցընէ , և հարկ-ա-ր-ի-ւ-ր որ գինւոյ չափ-
ամանն է . կ-թ-ւ-ր , ի-ւ-ր , կ-թ-ւ-ր ,
ար-ւ-ւ , որոնք գործ կ'ածէ : կ-թ-ւ-ր , է-ւ-ր ,
հ-թ-ւ-ր , թ-ւ-ր , ար-ւ-ր , ի-ւ-ր , հ-թ-ւ-ր ,
գինի-թ-ւ-ր կամ թ-ւ-հ-ար-ի-ւ-ր պահելու համար ,
և զանազան բանջարեղինաց և պտղոց
թխ-ա-ր-ի-ւ-ր համար : Ս-ւ-ր , ք-ւ-ր ,
հ-թ-ւ-ր , է-ւ-հ-ւ-ր որք կերակուրի ամաններ
են : կ-ւ-ր , ի-ւ-ր , ք-ւ-ր , ար-ւ-ր , է-ւ-ր ,
ջուր խմելու համար : Տ-ւ-ր հողէ կամ
փայտէ , հալաւը և անձը լուսուլու աման :
կ-ւ-ր , որ կըր փայտէ փորուած կը լինի ,
մեծ և փոքր , կիսադանդի ձեւով , զոր
ջուր խմելու և այլ զանազան իրաց 'ի

(1) Ամբրոց , ամբարանոցն է : կայ և մի բաւ
Ա-ւ-ր , զոր գեղացիք անասնոց չորցուցած աղբե-
րով կը շինեն բրգաձեւ , մէջը պարագ , հան
կը լեցընեն վառելու փթիւր , քակուր , պտուրը
և առ հասարակ վառելիք չոր կոյերը : Այս ա-
րոցները գեղերուն շուք առաջ շէնք մը կ'երեւին
հեռուանց :

սէտս կը գործածեն։ Գլխաւոր, որով խը-
մորի գունակերը սեղանադրակէ վրայ կը
բանայ, և սպառնական բարակ քիչ հաց
կը շինէ, և հաշարակալէ վրայ դնելով՝ թո-
նիրի կողք կը թխէ կ'եփէ։ Ջնջը այն
լաթն է, որով ամանները կը լուայ կը
մաքրէ։ Թնջ, որով ճաշ կամ հարիսայ
կը խտնէ։ Փաշաշէլը այն շորն է, որով
իւր թոնիրը կը փարատէ կը սրբէ։ Դըհ-
փէլը, որ իւր թոնիրի շուրթը կը ձգէ մին-
տարի տեղ և վրան կը նստի։ Փայտէ
դաշնայն է, որոյ մէջ խմոր կը շաղախէ,
և եփած հացերը անոր մէջ կը դնէ կը
սղահէ։ Եփուած հացին զանազան ձեւե-
րուն զանազան անուաններ կու տան .
փաշաշէլ, կիթ, Բափ Բափայ, Դըհփէլ, Էփէլ և այլն։

Զ .

Իմ ձեռնհասութենէս առ այժմ վեր-
է այս կարգով գոհացուցիչ գործ մը
սկստրաստել, միայն յիշելու համար գը-
րեցի։ Յիշելու թէ՛ հովիւն իրեն ոչխարի
գոմին կազմութեան կերպին և տեղւոյն
անուններն ունի . իւր ոչխարներու տե-
սակին, և անոնց մէջ երեւցած ախտե-
րուն անուններ կու տայ . ցաւ կայ որ
խոտերու արմատներէն կաթ կը հանէ,
անով դեղ կ'ընէ իւր գառնուկի վէրքին

կամ ցաւին . զորօրինակ , պէ՛տ կաթը քսելով ոչխարի վրայ եղած որդերը կը սպաննէ , և որդերու կերած մսին տեղ նոր միս կը շինէ :

Այսպէս հարսն իւր զարդերուն իւրաքանչիւրին անունը զատ զատ գիտէ . որոցմով կը վարդարուի ժամը կամ վանքերը ուխտ գնալուն , կամ հարսանիք և պար հրաւիրուելուն . և սլառաւն իւր բժժանքները մի առ մի կ'անուանէ , զոր մեծ խնամով կը պաշտպանէ ⁽¹⁾ : Հիւսն և դարբինն՝ իրենց դորձիքներու անունները , ջաղացական՝ ջաղացքին , դերձակն՝ իւր ձեւածներու կտորներուն և կարած տեսակներուն , ոսկերիչն՝ իւր շինած զարդերուն , տուն շինողն՝ տան զանապան մասերուն և ձեւերուն զատ զատ անուններ կու տայ . զորօրինակ , տան մը այն մասին՝ վանեցիք ~~եղի~~ կը կոչեն , որ պատշգամբ է : Աւագ , որ տանիքներուն շրջապատը իբրեւ պարիսպ կը բարձ-

(1) Տարակոյս չկայ որ արդի մօտաներուն անունները հայկական կեանքի մէջ չլինիր , ինչպէս նաեւ արուեստներու շատ մը դորձիքներ , և շէնքի ու զգեստուց ձեւեր ու անունները , որոնք նախնական կեանքէն դուրս են , և նոր դարու կամ Եւրոպային կը պատկանին :

բացընեն , որով աւելի կը բարձրանայ չէնքն , և ոչ միայն կը սլափսլափուի դռ-
 ղերէն , այլ և ծակեր ունենալով իրրեւ
 ամբողջ կը ծառայէ . և կամ , որսկէս զի
 փողոցէն շտեմանուին տանընտանիքը՝ երբ
 տանիքը կ'ելնեն դարնան , ու հոն տեղ
 կը նստին իրենց ~~հիւսիս~~ կը մանեն ,
~~սեպտեմբեր~~ բուրդ կը գզեն , ~~նոյն~~ ~~նոյն~~
~~նոյն~~ կը հիւսեն , ~~դիւն~~ կը քրքրեն , ասե-
 ղով շապիկ ու գտակ կը նխշեն , ~~իւնիս~~
 կը շինեն , ~~սեպտեմբեր~~ կը շարեն , և այլն :

~~Ջուլի~~ , տանիքներու վրայ դրուած
 փայտէ խողովակ է , կէս տապակած ,
 յորում ժողովելով անձրեւի ջրերը և հա-
 լած ձիւները , յորդ և շառաջ ձայնիւ կը
 թափին փողոցը :

Կան այնպիսի իրեր , որք վասպուրա-
 կանի մէջ ուրիշ բառով կը կոչուին , Տա-
 րօնոյ մէջ ուրիշ , Կարնոյ մէջ ուրիշ ,
 Թերեւս ուրիշ տեղեր ալ բոլորովին ու-
 րիշ . զորօրինակ . Կարնեցւոց և Բասենց-
 ւոց անուանած ~~հոյւս~~ , Մշեցին կ'ան-
 ուանէ ~~հոյս~~ , վանեցին ~~նոյն~~ . ձեռնոցը՝
 Մշեցին կը կոչէ ~~նոյն~~ , վանեցին ~~նոյն~~
~~նոյն~~ : ~~Սեպտեմբեր~~ , վասպուրականցւոց բա-
 ռով այն դործիքն է , որով բուրդ , բամ-
 պակ , ասլըշում կը մանեն ոտքի վրայ ,

բուրդի կամ բամբակի գլակը բաղլին վերայ ունենալով , և թել եղած ~~հեշ~~ առջկանի կոթին վրայ փաթթելով . և որովհետեւ այս գործիքին բարակ պոչը առջեւէն ծուռնկին վրայ գլորելով թուկու տայ օղին մէջ , ասով թելը կը մանուի , և ~~հեշ~~ ու հանել մի և նոյն նշանակութեամբ գործ կ'ածեն . այս կ'ստուգարանուի ~~առջի~~ ~~հեշ~~ . այս բառը Մշեցիք կը կոչեն ~~գործ~~ : Կոտաւադործի ~~առջի~~ , հասըն , ~~վեր~~ , ~~լու~~ ~~հեշ~~ , ~~առջի~~ , բամբակ գլելու ~~լու~~ ու ~~առջի~~ , և այլ մանր մուր գործիքներն գանազան սկտքերու և արհեստներու իրենց անունով :

Է .

Այս ակնարկը տնական և արհեստական իրեզինաց վրայ միայն ձգելով , դուրս կը մնան տակաւին կերակուրներու , մշակած գետնի և ծառի պտուղներու , շորեղէն , մետաղեայ , քարեղէն և ազդի ազդի հապուստի ու զարդի նիւթերու , տնտեսական այլ և այլ սկտքերու վրայ խօսիլ , որոնք անհուն ու զրօսալի նիւթ կը մատակարարեն զբաղիտի մը : Իսկ թէ քանի՞ տեսակ կայ թռչնոց , և ի՞նչ անոնց անունները . ա-

նոնցմէ իւրաքանչիւրը ո՞ր դաւառին մէջ
չատ կայ , ի՞նչ գիտելիք անոնց վրայ .
նոյնպէս և ընտանի կենդանեաց և վայ-
րի դադանաց տեսակները , անոնց ա-
նուները : Քանի՞ տեսակ կայ ծառոց ,
ի՞նչ անուն անոնց , ի՞նչ յատկութիւն ,
և ի՞նչ սրտուղ , քանի՞ տեսակ և անուն
կայ խնձորին , տանձին , քանի՞ խաղո-
ղին : Այսպէս նաեւ ծաղկանց , բանջա-
րեղինաց , բաւականին ձեռք բերած եմ
այսպիսեաց հաւաքում մը :

Պատաւները ո՞ր մէկ մէկ շիպոկրատէս
են նախնական բժշկականութեամբ , կը-
րակով խարածին , պնդակով զարնուածին ,
սրով վիրաւորածին , քարով ջախջախա-
ծին , գանաղան խոտեր և արմատներ իւ-
րաքանչիւր ցաւին ու վէրքին զատ զատ
'ի գործ կ'ածեն , և զանաղան շոր ծա-
ղիկներէ , տերեւներէ , և արմատներէ
փոշիներ ունին թէ վէրքի և թէ ցաւի .
պէս պէս մազահալէ կը շինեն թարախ և
արիւն մաքրելու ցամքեցընելու , խոցերը
բուժելու . այդ խոտերուն և արմատ-
ներուն ոչ միայն անուները կու տան ,
այլ և հրաշալիքներ ալ կը վիպասանեն .
աւանդութեամբ ուսած և կ'ուսուցանեն .
կոտրած ոսկորը կը կտակեն , կը դեղեն և

կողջացընեն . այն ինչ մեր Եւրոպական
Տօթթօռներն ալ հազիւ թէ պիտի կրնային
այսչափ դարմանել :

Խօսքի կարգն եկաւ գրելու . տարի մը
չկայ որ Պօլիս կը գտնուիմ, և բաւական
չատ նոր հարսներ և մատղաշ տիկիներ
լսեցի մեռնիլ ծննդաբերութեամբ , այս
տեղ, ուր այսքան վկայականով դայեակ
տօթթօռներ կան . բայց մեր աշխարհ-
ները պառաւ դստեկներու խնամքով ,
հազարէն մէկը չպատահիր զոհ լինել այդ
առթիւ :

Եօշտակ անուենով բոյս մը կայ , որ Մշտ
աշխարհին մէջ յաճախ կը գտնուի , ա-
ռաւելասլէս Ս. Կարապետի վանքի բոլո-
րը . մացառներու մէջ կ'արձակէ իր ոստ-
ղերը , որոնք կը բարձրանան և կը պա-
տատուին փայտերուն , և անոնց թանձ-
րախիտ տերեւներուն կը խառնեն իրենց
լայն տերեւները . որոնք ձեւով նման են
խաղողի որթի տերեւի , իրենց ցօղունը
նման որթի բարունակի , և խաղողոյ ող-
կոյզի ալ շատ նման ողկոյզներ ճուրճ ճուրճ
կը կախէ . միայն թէ ասոր պտուղները
մանրիկ են քան զխաղողին :

Այս այն բոյսն է , որոյ արմատը մար-
դանման ըլլալ կը համբաւեն . և թէ մին-

չեւ անգամ անոնց մէջ արուն ու էգն
ալ յայտնի են : Թէ՛ այս արմատը հա-
նելու համար յատուկ աղօթք մը ունին .
և թէ՛ երբ կը կտրեն իւր միւս կտորնե-
րէն , ահագին ձայնով կը ճչայ . ուլ
կամ հաւ մը կը կապեն այդ մարդարմա-
տին , որպէս զի երբ ճչայ՝ այն ուլը կամ
հաւը անոր ձայնին զոհ լինի . եթէ այդ
հնարը չլինի , արմատ հանող մարդը պիտի
մեռնի : — Այս հնարքով ուլ մը կամ հաւ
մը կ'ուտեն հանող թշուառականները — :
Ամենավերջին աստիճան դառնութիւն ու-
նի այդ արմատը . և ի՞նչ կերպ ցաւոց ու
ախտից դարման է : Բաւական փափա-
քանօք և թանգ դնով կը գնեն զայն Նոր
Նախկեւանէն , հին Խրիմէն , և այն կող-
մերէն **Մշու Ս.** կարապետ եկող ուխտա-
ւորներ . որք կը գնեն նաեւ **Կապու-
հեւէն** , գաղալին , որ յունիս և յուլիս
ամսոց շոգ օրերուն սղտորագոյն ու ան-
քամի օդերուն կ'ընէ մացառներու տե-
րեւներուն , փշոտ գաղերուն , և մա-
տուտակ ըսուած խոտերուն վրայ , թանձ-
րացած մեղրի նման , ամենալուտ և
քաղցր : Նոյնպէս ամեն ուխտաւորներ
կը գնեն սպիտակ ձիւթ , կամ Ս. կա-
րապետի ծամոն ըսուածը , որ կանգառ

փուշի ընձիւղները կտրելով մայիս ամսուն՝ անկէց ելած կաթն է, զոր կը ժողվեն կը չորցընեն, և տաս փարանոցի մեծութեամբ՝ բայց անկէց բարակ, կը չխտր կը շինեն Մշոյ դաշտի աղջիկներ ու հարսները :

Կայ և մի տեսակ խոտ, ճարճրտուկի նման, որ աւելի վաճառ գեղացիներուն ծանօթ է, կերէ կ'ըսեն. ասկէց կաթ կը հանեն, թանձրացընեն, ~~իւն~~ կը շինեն, մարմնոյ որ տեղ որ քամին բռնած լինի, կը փակցընեն վրան. այնքան կը սլրկի մնայ, մինչեւ քամին ծծէ հանէ, ապա կը փրթի :

Ը.

Աղջիկներ և նոր հարսները, որ դարնան կ'ելլեն դաշտն ու հովիտը, ձոր և լեռը լանջար ժողվելու, և նստած զրդզրդուն աղբերակաց եզերքը, այդ ծաղիկներու փունջ, խուրձ և հիւսկէնը կը պատրաստեն. իրենց դողնոցը լցած, մանեակը շինած և պարանոցն ու բալուկը անցուցած, գեղը կը դառնան. մրմնջելով այդ զանազան ծաղկանց անուանց, գոյնին, հոտին և տեսքին վրայ յօրինուած հովուերգսկան խաղերը : Ամեն մէկ ծաղկին զատ զատ վէպեր ու-

նին : Սնոնցմէ մէկը քոյր է , միւսն եղ-
բայր . կամ երկու քոյր՝ մէկ մայր . մէկը
քաւոր՝ միւսը սանամայր . մէկը տէրտէր՝
միւսը տիրուհի . մէկը սիրող՝ միւսը սիր-
ուած . Աղբրանց արիւն . երկու որբ եղ-
բայր . մէկը արնոտ սիրտ՝ միւսը օձու
թուր կամ միսած Խնջուլ . մէկը կթոց
լի կաթ է սպիտակ ու անարատ , միւսը
թոյն թափող հրեղէն վիշապ . Լայլն ,
Լայլն : Իմ միտքս է հասկցընել թէ այդ
բազմատեսակ ծաղիկները , որ կը դըռ-
նուին Հայոց լեռները , անոնց անունները
մի առ մի գիտեն թուել բնակիչները
հայերէն , ինչպէս նաեւ բանջարեղինաց ,
խոտեղինաց , և սրակ սրակ դտնուած
մացառներու տեսակաց մանր ու ոլոր
ոստերուն , մորենեաց , ուռենեաց , փու-
շերուն . որոց ամենուն անունները շատ
պէտք են գիտնալ . պէտք են տեսուինլ
մեր գրքերու և բառարաններու մէջ ,
անոնք որ դեռ չկան գրուած , հանդերձ
իրենց նշանակութեամբ և ստուգարա-
նութեամբ , որոնք ոչ միայն կ'ընդարձա-
կեն մեր ազգային մատենադրութեան
ասպարէզը , այլ և նոր գիտութիւնք և
արուեստք ուսանելու փափագ և միջոց
կ'ընծայեն տնկարանութեան և երկրա-

բանութեան իրենց ճիւղերով : Մանա-
ւանդ զբանաստեղծները կը փարթաւա-
ցընեն :

Վէպերը , որ յօրինուած են իր-
րեւ խաղ , աշուղի ոճով և եղանակաւ ,
կամ իրրեւ ~~նիւթով~~ , արձակ ասացուած-
քով , թէպէտ այնքան փոփոխուած ա-
ւելցած ու սլակսած եղեր են , որ շա-
տերէն մարդ չէ կարող բան մը հասկը-
նալ . բայց և շատերն ալ կը պահեն ի-
րենց մէջ ընտիր և բարձր գիւտ ու նիւթ ,
բանաստեղծութիւնը , դիցաբանութիւ-
նը , կրօնական օրհներգութիւնը , սիրա-
հարական տարօրինաց բոցն և անոր հե-
տեւանքն եղած աղետն ու կսկիծը որոց
ենթակայ է մինչեւ սյսօր մի և նոյն սե-
րունդ մարդկութեան , անմոռանալի և
բաւական բացայայտ իմաստներով պա-
հած ու շարունակած են իրենց մէջ :

Թ .

Հայաստանի լճակներ և գետերը հրե-
ղէն աղջիկներ ունին իրենց ալեաց մէջ .
վանայ մասին սյդ հրեզինաց սրսկապա-
նը Արջակու ծովն է թէպէտ , բայց գը-
րեթէ ամեն լճեր ու գետերը մերթ ընդ
մերթ կ'երեւցընեն խանդով և սիրով յա-

փրչտակուածներուն երեւակայութեանը իրենց ըղձացած էակը . հրեղէն գոմէշ կը տեսնայ այն ջրերուն մէջը՝ գոմէշի սիրահար երկրագործը , և հրեղէն ձի՝ ձիասէր երիտասարդը : **Փէրֆեր** (1) կը հիւսեն ամենի և աշխոյժ ձիերու բաշը , և չար ոգիները կը լլկեն հեթանոսաց և անգեղջ մեղսւորաց թաղեալ մարմինները , մտնելով անոնց մէջը , հտնելով դանոնք զերեզմանէն՝ շրջեցընելով գիշերները չարապործ մարդու մը , կամ շան կամ գայլի կամ արջու կերպարանքով . զոր **Գռնաբաշ** կ'անուանեն Վանեցիք , և **Գռնաժշտի**՝ Մշեցիք :

Յատուկ աղբիւրներ կան տեղ տեղ . որոց տկան շուրջը բալմակերպ ծաղկունք , դանապան խոտ ու բանջար կան . ծերացած օձերը կու գան հոն , իրենց շապիկը կը փոխեն , և ծաղիկներէն մէկը , զոր միայն օձեր կը անշնան , կը փրցընեն կ'ուտեն , և անմիջապէս աղբիւրի ջուրը մտնելով կը լուացուին , և երեք անգամ կը խմեն , կ'եղեն , նորոգուելով իրենց կեանքը . եթէ ուշադիր լինին հովիւները կամ ցան-

(1) Փէրի՝ գուցէ վնի բարի . ինչպէս ասմ . կաց մէջ այդպիսի աներեւոյթ ոգիները կը կոչուին **Գռնաժշտի** :

կացողները, ու պատահին օձի այս արար-
ուածին, նկատեն ու ճանաչեն այդ ծա-
ղիկը՝ թէ՛ որն էր, ու իրենք ալ ուտեն,
և նոյն աղբիւրի ջրէն երեք անգամ խմեն,
կ'անմահանան այդ մարդիկը :

Մոյ լեռան կամ Սեմ սարի ստորուտը
կը գտնուի Մառնիկ դէշ. այս գեղի բնա-
կիչներէն Հայ մը Մարգար անուն, աս-
կէց հինգ տարի յառաջ մեռաւ : Սա իւր
կենդանութեան կը պատմէր թէ 250 տա-
րեկան էր ինքն. մենք տեսանք զինքն
1866 ին, իւր ջիւղերը պինդ, երկու ան-
գամ նորոգուած էին ակռաները. և
դեռ այն տարիքին մէջ կը տեսնար քաջ,
կը լսէր, կը խօսէր, կ'ուտէր, կ'ընթա-
նար երիտասարդի մը պէս. և ամեն ա-
ռաւօտ լեռան մացառներէն չոր փայտ
կը ջարդէր, կը շալկէր բերէր Մուշ կը
վաճառէր ձիւն օրերը : Իւր անդրանիկ
որդին 80 տարեկան էր և ալեօք ծաղ-
կեալ. այն ինչ Մարգարը իւր մօրուքի մէջ
չատ քիչ ճերմակ ունէր :

Սա կը սկստմէր թէ՛ « 150 տարու եղածս
ժամանակ աշխարհի մեղաց մէջ ինկայ .
այսինքն կին առի : Թէ՛ Մովսսարու մէկ
աղբիւրի մէջ տեսայ մէկ օր, որ ցաւա-
գար ու վիրաւոր օձ մի եկաւ լողցաւ,

և երեք թուփ ունեցող ծաղկէ մը կտրեց
կերաւ . նորոգուեցաւ դնաց . զիտեցի
ես ալ նոյն ծաղկէն կտրեցի կերայ . նոյն
ջուրը խմեցի , և լողզցայ , աչքերս լու-
սաւորան . ուրիշ կերպ դարձայ : Հովիւ
էի , ու ոչխարներս թողի , կթելու ժա-
մանակն եկեր , ես ոչխարները չեմ տա-
րեր Բեբ . ոչխարները ցրուեր են . գեղի
աղջիկները ելեր են եկեր են լեռը , ոչխար-
ները ժողվեր են , կթեր են , ու զիս չեն
դտեր . դարձեր գացեր են , ուրիշ հովիւ
մը դրեր են ոչխարի առջեւ , ու քանի
մը մարդ աուեր են հաց ու շաւիմ ինկեր
սար զիս կը փնտրեն : Ես ո՛ւր եմ : Իմ
վրէն անցեր է քանի մը օր , քանի մը
գիշեր . ոչ մութ եմ տեսեր , ոչ անօթու-
թիւն եմ իմացեր : Ես , որ էն ջուրը խմեցի
ու էն ծաղիկը բերանս դրի , տեսայ որ
բացվաւ իմ առջեւ մարմար կամարաչէն
լուսաւոր պալատ մը , աշխարհից ու մար-
դոց խելքից դուրս էր անոր շէնքն ու
միջի փառքն ու բարիքն . անմահութեան
տունն ու աեղ էր . բերնով չպատմուիր
ինչ որ ես տեսայ : — Ասո՛նք սլտստնած
ժամանակ 'ի խորոց կը հառաչէր : — Մէկ
էլ ի՞նչ տեսնեմ . իմ գեղի դուր դրկից
կը բօռան կը կանչեն զիս . ձայն ինկաւ

ախանջս , դուրս ելայ , բայց շատ դժուար
 ցի : Նեղացայ թէ ինչո՞ւ կանչեցին զիս :
 Հարցուցին , պատմեցի իրենց արածներս
 ու տեսածներս : Շատ աղաչեցին որ էդ
 ծաղիկը , էդ աղբիւրը ու էդ պալատի
 դուռը ցոյց տամ իրենց . հնար չեղաւ
 նորէն տեսնայի : Այսպէս վրկուեցայ Աս-
 տուծոյ տուած շնորհքից : Շատ լացի ու
 մէկ էլ գեղը շիջայ սարէն : Իմ հաց ու
 փութ կը բերէին . ու ես իմ ոչխարնե-
 րով կը մնայի սարը : Շատ աղջիկներ
 քսուան յիս . շատ մարդ շօրեցին թէ
 աշխարհ մոռի . չմտայ : 180 տարեկան
 էի . օր մը յաղթուայ մեղքից , խօսք
 տուի , աղջկան մը հետ սրսիտուանք , ու
 ինկանք մեզաց մէջ . մեզաց զաւակ ու-
 նեցանք : Բայց , փառք Աստուծոյ , մին-
 չեւ այսօր իմ գլուխը բարձի վրայ չդըր-
 ուեր , ու իմ բերան վայ չկանչեր . —
 այսինքն հիւանդութիւն չէ տեսեր — . իմ
 օրերը սարերու վրայ ու իմ գործը հով-
 ուութիւն է եղեր » . Լայլն , Լայլն :

Առասպել թող լինին այս տեսիլքնե-
 րը , և 'ի շարս ~~տեղեւ~~ գնացողներուն դը-
 նենք տեսած ու լսածները : Բայց ինքն
 Մարգար եթէ 250 տարեկան չկար ,
 անշուշտ 150 տարեկանէն աւելի էր . ա-

սոր ապացոյցը՝ ոչ միայն իւր տեսած փա-
շաները ու առաջնորդները կը թուէր ,
ու գեղերու և Մշոյ շէնքերուն վրայ ծա-
նօթութիւններ կու տար . այլ ինչքան
որ հին գրոյց պատմէին Մշոյ մէջ Հայ և
Քիւրտ ծերերը , վերջին խօսքը կ'ըսէին՝
«Մառնիկու Մարդարին հարցուցէք , որ
քան զիմ պապու պապն էլ մեծ է» :

Մառնիկու Մարդարի համբաւը Մուշէն
դուրս եղած գաւառներն ալ տարած-
ուած էր . և կարին նստող ռուսական
հիւպատոս վսեմ . ի վանով պէյը հետա-
քըքիր լինելով , 1866 թուականին գրած
էր յատկապէս Մշոյ Առաջնորդ Վանցի
Տէր Սարգիսեանց Գեր . Երեմիա եպիս-
կոպոսին և ինձ , որ կանչել տալով Մար-
դարը , տեսնանք գանի , և թէ՛ այլոց համ-
բաւածը ու թէ՛ իրեն պատմածը գրենք
զրկենք Նորին վսեմութեան . այնպէս ալ
ըրինք : Վերոյիշեալ ի վանով պէյը այժմ
Հալէպու հիւպատոսն է :

Աշխուրներ կան . որոց ուխտի կեր-
թան քամոտ ու քոսոտ հիւանդները .
այդ ջուրերով լուացուիլ , կամ անոնց
ջրով շաղախուած կաւը իրենց մարմնոյն
վրայ քսելը՝ կը դործէ առողջութիւն .

բայց պէտք է խուճկ ու մոմ և յատուկ աղբոր մը մատաղ տանին . և այս թէ-պէտ չափ տեղեր կայ . բայց ես կը յիշատակեմ մէկը՝ որ վանայ մօտն է , Ագրէի կը կոչեն . ուրիշ մէկը՝ որ Մուշն է , և Քրդերէն լեզուով կը կոչեն Գանէ Գորման . որ ըսել է աղբիւր բժշկութեան :

Մառեր և թուփեր , որոնք սուրբ համարուած են , գրեթէ ամեն կողմը կը գտնուին . անոնց վրայ կը փաթաթեն ախտաւորներն ու տենդոտները իրենց հագուստէն մէկ պատառ դրօշ , և կը համարին բժշկեալ :

Մակ քարեր կան՝ նեղ և անձուկ . կանայք իրրեւ խորհուրդի և ուխտի կ'երթան այն տեղերը , որոնք չքեր են , այսինքն ամուլ . կը փորձեն զիրենք՝ եթէ կրցան մօտնել այն ծակէն և դուրս ելնել , կը յուսան ուրեմն թէ պիտի ծընանին : Զոր օրինակ է , Մշոյ դաշտին մէջ Սերկուայ քարը , և Աղմնեաց մէջ՝ Ընձաքար . եւայլն :

Ժ.

Իսկ որ ինչ լեռներուն , քարայրներուն և զանազան վայրերուն վրայ վէպեր ու աւանդութիւններ կը խօսին , հիմնալի և յատուկ ուշադրութեան առնելու բա-

ներ ևն : Յայտնի բան է դարձեր Աստ-
ղիկն Նոյի աղջիկը լինելը , կամ եթէ Նո-
յին չէ , մէկ ամենահին Հայու և ամե-
նամեծ Հայու խելքով ու գեղով պեր-
ճացեալ աղջիկ մըն է եղեր . որոյ անու-
նով գաւառ շկայ գրեթէ , որ բլուր մը
կամ բարձր սար մը նուիրուած չլինի ,
ինչպէս կան և կը կոչուին վանայ վա-
րագայ սարի մէկ մասը . և Մշոյ սուրբ
Յովհաննու մօտ Տօրոսի գօտւոյն մէկ
կտորը , զորս զիտողն կրնայ նկատել թէ
գոնէ այս երկուքն ալ սաստիկ սեպա-
ձեւ , սեւ , լերջ , և շաքարի դլխու սէս
բարակ ցիւց գլուխ մը ունին , իրարու հա-
մանման : Կը կարծեն ոմանք թէ աստ-
ղերը դիտելու դիտարան ալ եղած են
այս բարձունքները :

Մշոյ դաշտի հիւսիսային արեւմուտքը
մէկ լեռ կայ միջակ , որոյ ստորոտով կը
քերէ կ'անցնի Նիւրատէս գետը շուրջ
հօջոյ ջրերու հետ միացած ահաւոր և
խրոխտ ընթացքով մը . այդ լեռան տա-
կը Արտերտ գեղն է , և Արտերտ գեղէն
բարձր՝ նոյն սարի սրտին վրայ կանաչ
ծառեր , ջրի աղբիւրներ , խաղողի որ-
թեր , չէնքի հետքեր կ'երեւին , զոր մին-

չեւ ցայսօր Դաւթի կ'անուանեն Հայ բը-
նակիչները : Այս Դաւթոնք անունէն հե-
տեւցընողներ կան նոյն դաւառին ՏԱՐՕՆ
անուանիլը . որմէ քիչ մը անդին կ'իյնայ
նաեւ ՅՐՕՆՔ գեղը , որոյ համար Հնախօ-
սութիւն կը պատմագրէ թէ : « Սեմ իրեն
որդիներով և տոհմականով բնակեցաւ ,
և անտի ցրուեցան . վասն որոյ և անուն
տեղւոյն մնաց Յրօնք . մինն յորդւոց Սե-
մայ Դարբանդ անուն բնակեցաւ անդ .
և անուանեաց զտեղին Տարօն » և այլն :
Այս լեռը այժմ Քրդաց լեզուով ~~Գաւթ~~
կը կոչուի : Մօտ Դաւթոնաց , այդ լեռան
ճակատը քար մը կ'երեւայ , որոյ մէջ , կ'ը-
սեն , շատ այրեր կան , և անթիւ օձեր կը
բնակին այդ այրերու մէջ . օձերը ունին
իրենց թագաւոր և թագուհի . թագա-
ւորը արեգակի պէս քարտին ունի իւր
գլուխը , այսինքն թագ . և թագուհին
բոցագոյն բրչեր , բրչամ , այսինքն վարս .
ունին զօրասլետներ , թիկնասլահներ .
և ահողին բանակաւ կ'երթան երբեմն
Դիարբաքրու հողը , այն տեղը կան նաեւ
օձերու ուրիշ թագաւորներ , բայց անոնք
ասոր հարկատու են և ուրիշ . երբ ա-
նոնք կ'ապստամբին , կ'երթայ սա ~~Հաւթ~~
ու կռիւ , ու շատ կոտորած կ'անէ , և

աւարով ու գերիներով կը դառնայ : Այսու Մշոյ բնակիչները և իրենց նախա-
րարները Տիգրանակերտու գաւառնե-
րուն վրայ առաջները միշտ տիրապետե-
լուն և դանոնք ծառայեցընելուն հետքն
է. կը պահեն թերեւս :

Օձեր ալ կան , որ Մշոյ աշխարհի
պահապաններն են . և գիւղացւոց փնաս
չեն տար : Տեսակ մը օձերու համար ալ
կը պատմեն թէ տները և ջաղացները կը
բնակին , և իրենց բնակած տան բաղդը
անոնցմով կը յաջողի եղեր :

Հետեւեալը իբրեւ առակ կը պատմեն ,
թէ՝ « Գեղացի մը , որ արտեր ունէր և ջա-
ղացներ՝ և գիւղացւոց մէջ բաղդաւոր ու
հարուստ մէկն էր , իւր յաջողութեան
բաղդը կը պարտէր այն սեւ օձին , որ
ասոր տան մէջ կը բնակէր : Մէկ հատիկ
դաւակ մը կ'ունենայ այս գեղացին . և
որովհետեւ օձը սովոր էր տան մէջ հա-
մարձակ շրջելու , երախտն օր մը օձուն
հետ խաղալով՝ անոր սուշը իւր աւիին մէջ
սաստիկ կը հղմէ . որքան կը ջանայ օձը՝
կարող չլինիր իւր պոչը աղատելու տղուն
ձեռքէն . ճարը հատած՝ կը խայթէ տղուն
թաթիկը . տղան կը թողու պոչը , ու կը
թունաւորի միանգամայն . օձը իւր խայ-

Թաճին ու թռնաւորաճին հետեւանքը
գիտնալով՝ կը փախչի տան մէկ անկիւնը
կը կծկի . Ժամեր կ'անցնին , և տղան
վերջապէս կը մեռնի :

Տղուն հայրը սաստիկ կսկիծէն ուրազը
կը վերցընէ օձին կը զարնէ . օձին պոչը
կը կարի և օձը իւր գլուխն ու մնացեալ
մարմինը առած կը փախչի տնէն , ու գե-
ղէն դուրս քարերու մէջ կ'ապրի : Օրեր
կ'անցնին , բայց հետզհետէ այդ գեղաց-
ւոյ բաղդը կ'աւրուի . օր մը իւր կնոջ
հետ կը մտածեն թէ , Նրթանք մեր օձը
նորէն մեր տունը հրաւիրենք բերենք ,
որպէս զի մեր բաղդը դառնայ վերստին .
և կ'երթան քարերու մէջ կը կանչեն ի-
րենց օձին . օձը պատասխանի կու տայ
թէ , « Ինչպէս ձեզ նոյնպէս ինձ փա-
փաղելի է այդ , բայց ա՛յ անկարելի է .
քանի որ դուք ձեր պաւկին մահը յիշէք
և ես իմ պոչը , իրարու հետ չենք կրնար
հաշտ ապրիլ » :

ՓԱ՛

Մշոյ դաշտի արեւելեան հիւսիսը՝ կայ
մէկ լեռ Նէֆուս անուն , որոյ մէկ երե-
սը կը նայի Պուլանը/սայ և Մանդկերտու
կողմը . մէկ երեսը Խլաթն է առ ափն
Վանայ ծովուն , և միւս երեսը Մշոյ դաշ-

տըն է • իւր թեւի տակն ունի նաեւ մէկ փոքրիկ և իրմէն բաժան լեռ մը տան-
ձածեւ, սեւ և լերկ • այս փոքր լեռն է
Գրգուր, որոյ ներքեւն է Զրհոր գեղը •
Զրհորի ձախ կողմն է Շամիրամ գեղը, և
առջեւը Դատվան գեղը վանայ ծովուն
նաւահանդիստը : Ռահվայ դաշտն որ ա-
հագին տարածութեամբ և ամայու-
թեամբն կ'երկարի այս լեռանց ոտներէն
մինչեւ Բաղիշոյ ձորը և մինչեւ Խոյթայ
լեռը, և որ իւր միջ ունի քանի մը քա-
րաշէն խաներ : Այս Ռահվայի ձմեռը և
ձիւները անասելի չատ են ամեն տարի,
և բուքը սլակաս չէ • ուղեւորները իրենց
պատասխարան կ'ընեն այդ խաները, և
չատ անգամ քանի մը օր կ'արգիլուին
անոնց միջը փակուած • ասոնք կը լինին
որջ աւաղակաց, և չատ անգամ միամիտ
և անձար ուղեւորները հոն ապաստա-
նած ժամանակ՝ կը լինին բաժին այդ չա-
րագործաց • նաեւ զանազան արհաւրօք
լի սլատմութիւններ կան այդ խաներուն
միայ :

Դատվան գեղէն Զրհորի սահմաններով
գէպ 'ի Նէմրութ 'ի դաշտակողմն դնալով
կը տեսնես կարգ մը տնկուածի կամ
կանդնուածի պէս սեւ քարեր, որոնք

հետուէն և մութ ժամանակ կրնան խա-
բել զմարդ՝ թէ կտրաւան են անոնք ,
կամ մարդ և ուղո : Տեղացիք Բէլէ ~~աշտի~~
և ~~աշտի~~ ~~անէր~~ կ'անուանեն զանոնք , և
որոց համար կը վիպասանեն ու կ'ըսեն
թէ , « Նուապաշտ թաղաւոր է եղեր Բէլը ,
և մեծ զօրքով եկեր Հայոց թագաւորի
ու երկրի վրայ կռիւ . Հայոց թագաւորը
Սատուծոյ ձեռնով սպաններ է զԲէլ , և
հաներ Նէմրութայ դուռն . այն տեղը
փորեր , թոնիր չիներ , մէջը կախեր վա-
ռեր է : Սատուծոյ հրամանքով այն կը-
րակը ջուր է կտրեր , զմոխիրն հողի տակ
իջուցեր , որ շեղնի քամին անոր փոշին
տանի : Բէլի մարդիկ և ուղտերն ալ ի-
րենց վախէն քար են կտրեր : Մինչեւ
այսօր թոնիրն ու ջուրը կայ . և այն ջուրն
է , որ սարի տակով կ'իջնայ Մեղրագետի
ակնէն կը բղխէ և այդ գետը կը կազմէ :
Մեղրագետի ակն կը որակ աւազան մի է
Մշոյ դաշտին մէջ , Օձ քաղաքին մօտերը .
աւազանի շուրջը սալարսած են քարե-
րով , և անոր մօտ գմբէթ մը կայ : Զու-
րը այդ կը որ աւազանի ընդարձակ դողէն
կը բղխի աւազներ հանելով խւր հետ .
և պզտիկով կ'երնէ ոչ մէկ տեղէ , այլ
բազմաշէայ : Այս ակի բուն բղխման վը-

րայ ընտիր վէպեր ունին տեղացիք : Կը
ցաւիմ, որ առ ձեռն չունիմ գանձոց գը-
րելու : Մի միայն ապացուցանելու հա-
մար թէ այդ ջուրը Նէմրուծայ գանգի
լիճն է, հետեւեալը կը յիշեմ, որ կը
պատմեն : Իբրեւ թէ՝ «Հովիւ մը խա-
շինք կ'արածացընէր Նէմրուծայ լճին ե-
զերքը . ոչխար դարձընելու համար՝ ըստ
սովորութեան՝ իւր ձեռքի ցուպը կը ձգէ,
ոչխարը կը դառնայ, հովուի փայտը լը-
ճին մէջ կ'լցնայ, և ջրի պտոյտքին մէջ կը
կորսուի : Օրեր կ'անցնին, սր մը այդ
հովիւն իւր ցուպը ուրիշ հովուի մը ձեռք
կը տեսնէ, կը սլահանջէ, հարկ կը լինի
ասպացուցանել . կ'երթան դեպի մեծաւո-
րին քով, և ցուպին բուն տէրը կ'սկսի
իւր ասպացոյցը յառաջ բերել թէ, Ես յի-
սուն տարի է հովուութիւն կ'ընեմ, ամեն
մէկ տարին մէկ մէկ զ-ւ-ւէ քսաննոց ոսկի
վարձք առեր եմ, և իմ ցուպին մէջը
փորելով՝ ոսկիներս հոն լցեր եմ : Յուպը
կու տան իրեն, կը բանայ իւր փայտէ
քսակի բերանը, իրօք 50 ոսկին վար կը
թափի : կը տիրէ իւր ցուպին : Եւ երբ
գտնող հովիւին կը հարցընեն թէ ո՞ւստի
ձեռքդ անցաւ այս փայտը, կը պատաս-
խանէ, — «Մեղրադ ետի ական բերանը

մղած էի ոչխարներս, ջուրը իւր փորէն
դուրս հանեց զայն ։ — ։

Արդարեւ նայելով Հայոց ձորին, ուր
Հայկի և Բէլի ճակատամարտը եղեր է,
և զԲէլն սպաննելէն զկնի երբ Հայոց ձո-
րէն Հարք գաւառը սլիտի դառնայ Հայ-
կը իւր բնիկը, ուղին այս տեղով ուղիղ
կու գայ, և այս Նէմրութ լեռը, ինչպէս
անունն ալ Ներքովթ է, որ Բէլայ անունն
է, իւր զիրքով միայն յարմարութիւն ու-
նի Խորենայւոյն ասածին, թէ « Հանեալ
կախէ 'ի լեառն մի բարձր զմարմինն Բէ-
լայ 'ի տեսիլ կանառեց և որդւոց » ։

ԺԲ.

Կայ այնպիսի քարակարկառ խումբ մը
քարերու ալ վանայ մօտ Ագրիու քարեր
ըսուած ժայռին կից, որ հեռուէն և 'ի
մթան նայողները կը կարծեն թէ խումբ
մը մարդոց են այն տեղ. ասոնց կ'ասեն
Հաւն ու Գիւն : Բայց որովհետեւ երկու
շեն, այլ շատ. մէկալոնքն ալ կը համա-
րին հարսնեւորները. և անոնցմէ եր-
կուքը՝ որ թեւ թեւի՝ դէմ դէմի են, աս-
տոնք են հարսն ու փեսան. ու որին զը-
լուխը կըորածեւ է՝ փեսայն նա է. իսկ
միւսը որ ուղիղ է վերէն վար, քողաւոր

հարսն է նա . և իրենց առջեւը մեծ կո-
րագլուխ մ'ալ կայ , այն ալ տէրտէրն է ,
կ'ըսեն , գօտիկ 'ի գլուխ : Ասոնց քարա-
նալու մեղքն ու պատճառը մանրամասն
ու երկար կը պատմեն . բայց ես չեմ
կրցած միտքս սլահել , որքան կը յիշեմ
բովանդակութիւնը այս է , թէ՛ « Ասոնք
առանց իրենց հօր մօր կամքին սրահուեր
են . և սովորութեան ու կրօնական ա-
ւանդութեան հակառակ՝ արեւու ծագ-
մանէն առաջ ժամէն ելեր են . ասոր հա-
մար Աստուած և ծնողք զիրենք անիծեր
են . և այսպէս քար կտրեր են » :

Աղիւս օրինակ որդւոց՝ իրենց ծնողաց
և օրինաց հնազանդութեան ու յարգա-
նաց :

ԺԳ.

Կայ և մի տեղ վանայ հիւսիսային
կողմ՝ Դւլաշէն գիւղին մօտերը Շեշէ-
ք-ըն ըսուած հողային բլուրը . որոյ հա-
մար կը գրուցեն թէ , « Մէկ հարուստ՝ բայց
ազահ կալուածատէր քաղաքացւոյ ցո-
րենի չեղջ է եղեր . կալի ժամանակ , ինչ-
պէս սովորութիւն է մինչեւ ցայսօր ,
Քրդերու շէիւեր ու Փախիները , Հայոց
տէրտէրներ ու վանականները գեղէ գեղ
կը շրջին ցորեն կը ժողվին , նոյնպէս և

ամեն կարգի աղքատները ու չունեցողները, մշակներ ու վարձկանները կալմաս կ'ստանան կալատէրներէն. մըջիւններու կարաւանը և ճնճղուկներու երամբ թիւ ու համար չունին, որք կը կրնն ու կը կրեն: Իսկ այս ագահ տանուտէրը ամենայն խստասրտութեամբ կը հսկէ իւր ցորենի շիւղիկն, և ամենեւին ողորմութիւն չտար. խեղճ սարեկներ ու արտուտներն ալ կը քարոտէ: Աստուած կը պատժէ ասոր խստասրտութիւնը և բոլոր այդ ցորեն իւր տեղը կը դառնայ հողի շեղջակոյտ մը. որոյ շուրջը կը ցուցնեն նաեւ այս մարդու սայլը, որ որայները բարձուած կու գար, սայլորդներով ու սայլին լծուած գոմէշներով հանդերձ քար կըտրած, նոյնպէս և կալուածատէրը, որոյ սիրտն արդէն քար էր:

ԺԴ.

Լէզքը, իւր անունով և հին պատմութեամբ յայտնի է. ուր Շամիրամի աստուածները մեր Արայ գեղեցկին մեռած մարմինը լղեր ու կենդանացուցեր են եղեր. և Ասորի անունով կուռք ու աստուած շինեցին պաշտեցին այն ժամանակ Հայեր այս գեղի բարձր գագա-

Թին վրայ, ուր այժմ Ամենափրկչի մատուռն է. և Աշխարհումաւորան կիրակին մեծաթողով ուխտ կ'երթան: Ուր բեւեռադիրերով քարեր լցուն են. և ձուլածոյ հին սղնձէ կենդանեաց փոքրիկ արձաններ գտնուեցան մեր օրերը դեռ ևս քանի մը տարի յառաջ: Ուր և ինչոր կան, եթէ չէ՞քայ բերդիկը, և անոր ստորոտները փորուին, քննուին:

Այս չէ՞ք գիւղի մօտերը կայ մի թռնիրի ձեւով աղբիւրի փոսակ կսոմ ջրհոր, որ Սուրբ Բանկէ կը կոչեն, ուր յաճախ դռնացողներ կան. շատերուն իրբեւ ուխտատեղի, ոմանց ալ հետաքրքրելի: Մի միայն մէկ ձուկ կ'երեւի այդ ջուրին մէջ. և որին որ երեւի, անոր բաղդն ու ուխտը կը կատարուի: Դա՞ կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթէ օղն ալ իւր քթին անցուցած՝ կը տեսնուի տակաւին: «Երէցիկն է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թռնիրի շուրթն հաց կը թխէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ: Կերակուր կ'ուզէ, կու տայ: Գինի կ'ուզէ, կու տայ: Թշուառականը կը համարձակի նսեւ սլաղ մի ուզելու. երէցիկնը կը վարանի. բայց կը մտածէ թէ աղքատ Բեհբեհ է. ինչ կայ, մեղք է»:

գուցէ վարձք է . պսղն ալ կու տայ : Եւ
յանկարծ նոյն վայրկենին երէցը ներս կը
մտնէ . երէցիինը ամօթէն ու ահէն ինք-
զինքն կը ձգէ 'ի թոնիր կրակին մէջ .
տէրտէրն ալ զինքն 'ի վրէն : Բայց տէր-
տէրը կը մրկի . իսկ երէցիինը՝ կրակն ջուր
դասնալով , ինքն ալ ձուկ , Աստուծոյ
հրամանքով յաւիտենական յիշատակ կը
մնայ նոյն տեղը :

ԺԵ.

ՍիֆԱՆ լեռնադաշտի մը անուան է , որ
Նէմրութի գօտին է , բարձրագիւրը . և
կ'երկարի յարեւելս՝ կապուելու այն մեծ
ու շատ բարձր սարին ոտքը , որ Սիփանայ
Աստ կ'անուանուի . որպէս թէ Նէմրութն
լինէր Բէլը , և Սիփանը մեր Հայկ , որ
զԲէլն իր ոտքին տակ կ'ապած է :

Վերին և ներքին Սիփան անունով Հայոց
գեղեր ալ կան այս գօտիին վրայ , և
ուրիշ զանազան գեղեր ալ : Թոտո ան-
ուանի է խոտաւէտ և օդաւէտ լինելով .
ուստի կը տեսնուի ետեւէն Պուշանրխայ
մէկ մասն և Մանազկերտ . իսկ առջեւն
են յօլաթ ու իւր գեղերը . Արծկէն և իւր
գեղերը . Խոռանց մեծ գեղը . Սըանչելա-
գործի վանքը , և այլն : Այս առջեւի մասն

անուանածս վանայ ծովու երեսն է, և
ընդ հանրապէս ծառապարդ են բնակու-
թիւնները, և բաւական դառ ի վեր դիրք
մը ունենալով, պատուական և առատ
պաղպաղ ջրեր կը հոսեն. բնակիչը կը
վայելէ վանայ ծովու անմահական օդը,
անոր դեղածիծաղ երեսը, վանայ բեր-
դին ու իւր այգեստանեայց, Արտասե-
տու ծառատանեաց, և յայնկոյս եղած
ծովեղերեայ բոլոր շինից և աւանոց սքան-
չելի տեսարանը, ամենացանկալին վա-
րադայ լեռը, Հայոց ձոր, Ուտունիք,
Շատախու և Մոկաց լեռները, Նարե-
կացւոյ Առ տէրը, Աղթամարայ, Կտուց
և Ղիմ անապատաց կղզիները, և ուրբ
տաճարաց երկնանման դմէթները: Մո-
վու հարաւային կողմէն ալ Կարճկանից
անտառները, և ծովու երեսը լողացող
առագաստաբաց նաւերը: Ելիր մէկ
վայրկեան այս Ասիանայ հովիտը, թա-
ւալի՛ր, հանգիր, քչէ անմահական ծաղ-
կանց և դալարեաց մէջը, ուր վտակ կը
խոխոծի, ուր սոխակը կը դայլայի, ուր
կռուռիկը կը կռայ. ուր ծովը սաջեւի կը
ծփծփայ. երջանկացիր քիչ մը: Ե. տէ-
եւ, Քիւրտ Մողրովի խոռոնոցն է այդ.
այս տեղը Հասնանցի Քրդերու տեղն է:

Ե՛լ, քիչ մը յառաջ երթանք : ահա Ախիան
նայ սարը, այդ ահագին, բարձր, մասիտա-
կերս, սարը զոր և թովմաս Արծրունին
Մասիք կ'անուանէ, և Գերմանացի վաղ-
ները՝ Գոռոզ լեռ : Բնակիչները մէկ բան
կ'երգ են այս լեռան վրայ իրրեւ հին երգ,
և կ'ըսեն .

— Հոյայ տապանն եկաւ 'ի Ախիան,
Ասաց,
« Ախիան, ա՛ռ դիս, ա՛ռ զիս » :
Ախիանն ասաց,
« Գընա՛ 'ի Մասիս, զընա՛ 'ի Մասիս,
« որ մեծ է քան զիս, որ բարձր է քան զիս » :

Տապանն կորդ ուաց լեռներէն գալով առ
Ախիան՝ Գրգ ուռայ գլխով անցեր, և քսուե-
լով կամ զրդ ոռեւելով՝ այս լեռան ~~առջեւ~~
գլուխը տաշեր անցեր է եղեր : Ախիան
լեռը վեհափառարար իւր ձիւնոտ գլուխը
ամեն բարձր լեռներէն վեր կը ցուցնէ
վասպուրականի և Տարօնոյ բոլոր կող-
մերէն զրեթ է . իւր ծովային երեսը խիստ
զուարթ է, բայց մէկալ կողմը՝ զոր տա-
րածուած է երկարօրէն Մանազկերտու
դաշտը պստիկ պստիկ ու կլորակ աստի-
ճանաւար բլուրներ ունի ձեւացուցած՝
որ սեւ ու քարուտ են :

Միաքղ բե՛ր Յովրը, որ իւր ցաւոց

օրերու մէջ պառկած լինէր մէկ կշտին , ծունկ ծունկի դրած , ոտները ձիգ պարզած , մէկ ձեռքի արմունկը դետին՝ և թաթը երեսին , զլուխը բարձր պահելով՝ կրթնած , տքար . թափէր արցունք իւր աչքերէն , և այդ էր Սիփանայ վտակները :

Եւսոյին որդերը իւր անձին վրայ , և այդ էր Հասնանցի Քրդերը :

Թափէին իւր զլխու մազերը , տրորուէր գանդի մորթը , և երեւէր լերկ ոսկորն ուղեղին . և այդ էր Սիփանայ ձիւնապատ ու սառոյցի որդերով եւացած գաղաթը :

Թշնամանէին պինք իւր հացն ուտողները , դրացիներն ուրարեկամները , և ատոնք էին լաթառայ շէխեր ու աւաղակ ֆախիները :

Իւր կշտին ու կողին վրայ հանէր խոցերը , ու այդ նման էր Սիփանայ սեւ սեւ կոյտ կոյտ բլրակներուն :

Արդ էն վաղուց մեռեր էին իւր դստերը ու որդիք . թալան տարեր էին իրեն ոչխարի հօտն , անդեայք , ուղտք , էջք և ջորիք :

Այն մեծ տարածութիւն Մանազկերտու գաչտին , որ քար ու քռայով — այսինքն մանր և մեծ ժայռերով — լի է ,

անբոյս , անմխիթար , և ամուր , դու
ասես լինէր Յովրայ աղբիւսը . և խեցի-
ները , որոնցմով իւր վիրայ թարախն է
քերեր :

Այս է այդ լեռան համառօտ նկարագիր :

Բայց վէպը կը պատմէ բնակչաց բերնով
թէ՝ « Արիանայ սարը Հայոց մեծ թագաւորի
բերդն է եղեր : Թէ՝ մէկ ծածուկ դուռն
կայ այդ սարին , որ Մանազկերտցի Քիւրա-
մը միայն զիտէ , և ստոնց պատկենական
սեպհական աւանդութիւն է որ միայն
հայրն իւր տղային ծանուցանէ : Թէ՝ տասն
տարին միանգամ այդ Քիւրսը Արիանայ
դռնէն ներս կը մտնէ կ'երթայ , և քանի
մ'օր դուրս չելլեր : Թէ՝ այդ Քիւրսը
թէսկտ և դուսը ցոյց չտար , բայց կը
պատմէ թէ՝ ահագին քաղաք մը կայ շին-
ուած Արիանայ տակ , կամարակառօղ ու
հաստատ շէնք , սաստիկ քամի կը խաղայ
մէջը , բայց լոյս չկայ : Թէ՝ տներ պա-
լատներ , շուկայներ ու հրապարակներ
կան մէջը : Թէ՝ մէկ քանի երկաթէ դռներ
կան , որ միշտ պոց են . և մենք կը կար-
ծենք որ թագաւորի ~~հետը~~ — ~~զինքեր~~ —
այն տեղ լինին : Թէ՝ ամբար մը լցուն
եփած շոր հաց կայ , պահպան : Թէ՝ մեծ
գետ մը քաղաքի մէջէն կ'անցնի : Եւ

այլ շատ աւելի բաներ , որոնք չկրցայ
ամբողջն իմանալ ու գրել : Արիստոս :
Արիանը այդ շրջապատող դաւառներու
սո հասարակ բնակչաց Ողիմպոսն է և
Պառնաս . իրենց սէրն ու դիւցազնու-
թիւնը անոր կը նուիրեն . Մուսայից և
քաջաց միանգամայն շնորհատու կը դա-
ւանեն զայն : Աւաղակները անոր մեծ ու
ընդարձակ խորշերու և այրերուն մէջ
կ'ապաստանին . զէնքի և ձիու կրթու-
թիւնը Արիանայ լեռնադաշտին մէջը կ'ու-
սանին . գեղերու հօդաղները և դաշտը
հաց բերող աղջիկները՝ երբ իրարու սի-
րահարին , կ'առեւանդեն զիրար և Ար-
իանայ կ'ապաստանին : Արիանայ դա-
շտաւէտ մարդերու մէջ վրանի տակ
բնակող ոչխար կլմող Քիւրտ աղջիկները՝
երբ երիտասարդ Քիւրտ ~~խաբ~~ հովուի
մը սիրահարին , նախիրէն կը բռնեն
կրտած ձի մը , և զոյգ հեծած անոր քա-
ւակին ուղղակի կը քշեն Արիանայ սարի
սարաւանդները : Ձիու գլուխը ետ կը
դարձնեն , վարոց մը կը դարնեն . ձին
կը դառնայ իւր երամին , ամենայն հա-
ւատարմութեամբ դադանապահ լինելով
և ոչ ումեք պատմելով իւր բեռին ուր
լինելը : Թէպէտ զիտնան ալ փախուցելոց

սլապն ու մամը , բայց չեն երթար ետեւ
 ւէն , սլառկառելով կամ սլառիւ սլա-
 հելով Սիփանին , ինչպէս Ղոնտրայէն ետ
 չեն առնուիր հոն փախչող և աստատա-
 նող քաղաքական յանցաւորները : Այս
 է պատճառը , որ այդ Հասնանցի Քրդերը
 իրենց քաջաց յաղթելուն երդը , կամ
 քաջարար մեռնելու եղերդը , միշտ Սի-
 փանայ կոչումով կ'ողեւորեն , անոր ա-
 նունով կ'օծեն իրենց տաղին աղերը , և
 բանին բառերն ու տուները , և անոնց
 սիրահարտկան շատ մը երգերու զարդն
 ու խանդն Սիփանայ սարն է : Թէպէտ
 քինին ասոնք Քրդերէն լեզուով , բայց
 չատերու յօրինողք Հայեր են : Նշանա-
 ւոր է այն խաղը , որ կ'սկսի այս բառե-
 րով . « Ս-է՛ Սէ՛-նէ՛ » . . . Ե որուն մէջ կը
 պատմուի սեւ տղայի մը ու աղջկան մը
 վէպը , որք միմեանց սիրահարելով փա-
 խած են Սիփանայ դլուխ , և երեք օր
 երեք դիչեր առանց հացի զիրար սիրե-
 լով միայն ապրած են . բայց երբ քաղցը
 նեղեր է զիրենք , սեւ տղան հրացան
 առեր ելեր որս մը զարնելու , գոնէ
 զայն ուտեն ու քիչ մը կապղուրուին .
 աղջիկն ալ քտրի մը վրայ կայնած կը
 դիտէ . սեւ տղայն կը սլառուի եղնիկի

մը , հրացանը կը պարպէ , կը դիպցընէ եղնիկի կողին , արիւնը կը հոսէ , եղնիկը կ'եղնի վիրաւոր , և կ'ուզէ վաղիւ , բայց կ'իյնայ . . . : Սեւ տղէն գինքը կը ձգէ որ եղնիկը բռնէ չփակացընէ . և ահա ինքն ալ գահավիժ կը հոսի քարերէն , և կտոր կտոր կ'իյնայ մեռեալ : Աղջիկը ծնկերուն վարնելով , վարսերը փետելով , կը նստի քարին վրայ , աջ ձեռքը երեսին , ձախ ձեռքը վէր ծծերուն դրած , կ'սկսի սրտառուչ սարսուռով մը իւր ողբը ողբալ . յորում կը կշտամբէ , սեւ տղայի խստասրտութիւնը , թէ՛

« Ինչո՞ւ մինակ ելաւ որսի :

Թէ՛ Ինչո՞ւ զարկաւ եղնիկին , որ դուցէ այն ալ սիրական մ'ունէր իրեն այս վայրերուն մէջ մեզ պէս :

Թէ՛ Ահա սիրոյ Աստուածը արդար ու վաղահաս ըրաւ իւր դատաստանը :

Կ'անիծէ խստասիրտ մարգիկ՝ որ արգելք կը լինին բնական սիրոյ . և այսպիսի ազեալից առիթ կը լինին :

Թէ՛ Իրեն համար ելաւ լեռը ինքն , իրեն համար և իրեն հետ կը մեռնի » :

— Եւ ահա ինքզինքն ալ կը գահավիժէ քարերէն 'ի վայր սեւ տղայի սիրոյն ու մահուանը վրայ :

ԺԶ .

Վաճառայ ծովու շրջասլատէն ընթանալով կ'սկսի Ալատաղի գօտին , որ է Մաղիէ լեռը , որոյ տարածութիւնը կ'երթայ մէկ կողմէն Ալաշկերտ : Բայց մենք Աղիովիտն՝ Արճէչն , Առբերանին և Բերկրին հանգերձ շատ մը Հայու անունով ու Հայու բնակիչներով լի գիւղեր ու գմբէթով վանքերը , եկեղեցիները , դպրոցախոհոհովիտները , և արտ ու անդաստան , Բէշդէ Դահու գետը , և աւաղի չափ շատ ու մանր ~~աւաղի~~ ձուկերը տեսնելով՝ 'ի հիւսիսոյ դառնանք գէպ 'ի վան . և ահա Բաղ բլուրը հոս է . վայր աննման ~~աւա~~ ծովուն . ջրով , խոտով և օդով անդուգական . ինչպէս նաեւ անուամբ նուինական : Բայ այս կողմերու և ոչ Ալատաղի սարին ու քարայրներուն , ոչ Թոնրիկի հրաբուխ լեռան , և ոչ անոր կողմերէն բղխած ծծումբի ջրերուն , ոչ Արաղու դաշտի 366 աւեր գեղերուն , և անոր մէջ ցցուած ասլառածներուն վրայ եղած վէպերը՝ չեմ կարող յիշել : Եւ դառնանք նորէն Սիւփանայ տակը , և անցնինք Մանաղկերտը :

Թ-շէշ անունով Քրդու գեղ մը կայ

հոս , և շէխ մը որ անյիշատակ տարի-
ներէ հետէ ատոր ազգ և տունը
այս գեղն է իբրեւ թէ : Ութն քայլ մե-
ծութեամբ գերեզման մը կայ՝ այս շէխի
տան առջեւ , գեղի բերան , որ քաբա-
կոյտով մը բարձրացած է . անց ու դարձ
ընդհանրը և մերձարնակ Հայերը այդ
գերեզմանին կ'ըսեն Աշխատեալի Գերեզման .
իսկ շէխը կ'ըսէ՝ իմ նախնիս է , զոր կը
մեծարէ իբրեւ մարգարէի շիրիմ : Այդ
գերեզմանը և Թաշգըն գեղը Մանազ-
կերտու մէջն է , ուր էր Հարք . և այս-
պէս հսկայ գերեզման մը , և աշխատեալ ,
որ է Ալնաուր , Ալնիւ , Ալն բառը՝ իբ-
րեւ տոհմային գլուխ , տանուաւոր ազգի՝
նշանակութիւնը կուտայ : Իս շեմ կրնար
վարանիլ ըսելու թէ , դո՛ւ գուցէ Հայ-
կին , կամ Հայկական մը , կամ վերջապէս
Հայ նահապետի մը գերեզմանն է : Այս-
պիսի մեծադիր և Ալնաուր անունով
գերեզմաններ կը գտնուին ուրեք ուրեք ,
և այդ անունէն ու մեծութենէն իկձ կը
թուին թէ Հայոց նշանաւոր Հարանց
հսկայից , կամ նախարարաց շիրիմ լինին :
Իսկ շէխերու տիրելուն երբէք զարմա-
նալու բան չկայ . ասոնք կամ հայու-
թենէ դարձած են կամ անհայ գտնելով

այդ տեղերը եկեր տիրեր են , և իրենց
բառովն ըսելով՝ ~~այն~~ շիներ են : Շէխերը
առհասարակ ~~այն~~ կ'անուանեն իրենց
տները , իբր թէ հաց , թանապուր մը և
տաք ~~ըստ~~ մը վառած օճախին վրայ միշտ
սլափափափ ունին տալ իրենց տուն եկող
զնացողին , ընդ ունիլ հիւր , վնեւ պաշտ-
պան և սրատստարան իրենց զխմողնե-
րուն . բայց շէխութեան անունով՝ շր-
նորհ ունեցած են տէրութենէն շատ մը
գիւղեր , ընդարձակ հողեր ունենալ ի-
րենց , անոնց հողային տուրքերն ստա-
նալ զեղացիներէն , որ իրրեւ տեսակ մը
ճորտեր ունենալ է , և իրենք բոլորովին
ազատ լինել հարկէ , եւայլն : Այս տե-
սակներէն շատ կան Պուհանըխները որ է
Ասլահունիք , Մշոյ դաշտը , վանայ դե-
ղերը , Խիլան , Մոգս , Բշտունիք ևայլն :

ԺԷ .

Այլրի դեղը Պուլանըխայ մէջն է . մեծ
օճախներ կան շէխերուն այս տեղը , ո-
րոց ծերերէն ըսելով սլատմողներ կան
թէ Սոցա նախնիք եղեր են Հոռոմ ե-
պիսկոսպոսներ , Յոյները Հայաստանի մէկ
բաժնին տիրած էին արդէն մեր Արշա-
կունեաց անկումն ժամանակները . իսկ

միջին դարու սկիզբներէն՝ մեծն Հայաս-
տան, որ կարելի է ասել այսօրուան
Տաճկի Հայաստանի մասը, բոլորովին
Յունաց բաժինն է եղեր. կարինը Յու-
նաց կուսակալութիւնն էր և դաւառ :
Այս մեր ցոյց տուած վայրերն՝ կարնոյ
թեւերն են. անունական չէ որ Յունաց
դաշթականներ եկած լինին այս կող-
մերը իրենց եկեղեցական ուխտիւ, որոնք
Քաղկեդոնի բանակները կը կազմէին բա-
րոյապէս. և կ'առաջնորդուէին անխնայ
ջարդել և կորուսել տալու Հայոց տու-
ները և դաւակները, սլաշտօնեայ գոլով
Քրիստոսի, սլաշտօն վարելով մոգերուն
Յաղկերտի : Աշոծ թողուցած աւերակ-
ները գեռ կը մխան ու կը ծխան Հայաս-
տանի հոգին վրայ, Հայոց սշտի և գլխի
մէջ : Աստիճ վանքեր և եկեղեցիներ ալ
ունեցած եղեր են, ինչպէս մինչեւ այսօր
ցոյց կու տան Շուշարայ գաւառի մէջ :
Վարդուայ Գոնտէմիր գեղը՝ հերու բլուր
մը քակեցին եկեղեցին շինելու համար
քար հանելով. բլուրի տակէն տաճար մը
երեւցաւ, որ բոլորովին յունական ձեւ
և շէնք էր : Ուրիշ չատ կան այդ Շուշա-
րայ, Վարդուայ և Խնուսայ կողմերը :
Վերոյիշեալ Ասլրի գեղի շէնքերու տան

— օճախի — մօտը քար հանելու համար
 փորելով՝ գտած էին մէկ մարդ աչափ
 բարձրութեամբ քարէ արձան մը մարդա-
 կերպ քանդակուած , որուն վրայ Յու-
 նարէն գրեր կան եղեր , զոր Մամիկո-
 նեան Վարդան Աղան վերցուցեր տարեր
 էր շէխերէն խնդրելով : Արդ այդ շէ-
 խերը , ինչպէս ըսած են , լինելով Զուհայ
 եպիսկոպոսներ , և ինչպէս որ են նոքա
 ցարդ՝ հողի , գեղի և աղարակի տէր ,
 ու ճոխ մարդիկ , Արաքացւոց արշաւա-
 նաց ժամանակները՝ շուղելով իրենց ու-
 նեցած կացութիւնը կորսնցընել , փո-
 խեր են կրօնքնին , և իրենց առջի վի-
 ճակը պահելով՝ միանդ տմայն և կին առ-
 նելով վստ պահեր են իրենց օճախը և
 շարունակեր են մինչեւ ցայժմ : Ասոնք
 են սաստիկ մոլեռանդ և Տէրութեան օ-
 րինաց հակառակ շատ անդամ զհայերը
 կեղեքող . և այս ախտը կամ բնաւորու-
 թիւնը աւելի Քաղկեդոնականաց թշնա-
 մութեան յատկութիւնն է , քան Մահ-
 մէտականաց : Ես կը հաւանիմ ընդ ունել
 այսպէս . . . :

ԺԸ .

Մանազկերտ քաղաքի մէջ անունով մէկ

գեղ կայ, և այդ գեղին կուշտը դարձեալ մի գերեզման Ազնաւուրի, որոյ երկարութիւնը քսան կանգուն է կ'ըսեն տեղացիք. բայց քիչ մը չափազանց է: Այդ քարերը, որ ակօս ակօս իբրեւ պարտիզի թուփ և առու են, պարտէզ է եղեր. և ~~գործողութիւն~~ գեղին անունը տաճկերէն ըսեր են ~~Բաւա~~ Խոյոյ:

Ահա և անոր վէպը:

Այս մեռած Ազնաւուրը հեռու տեղերէ մի չքնաղ և հուրի հրեղէն աղջիկ կը յափշտակէ կը բերէ այս գեղը. պալատ կը շինէ, կը նստեցընէ մէջը, պատուհանները կը բանայ մեծ դաշտին և Մուրատ գետին վրայ, և ինքն պալատի շուրջը կը շրջի հսկելու որ իւր նախանձորդները չդան փախցընելու աղջիկը: Աղջկան անունն է Շիրին, — Սիրուն —: Բայց որքան ջանքեր ըրած է, չէ կրցեր յինքն յանկուցանել Շիրինի սէրը. նա միշտ զանազան և անհնարին պայմաններ կ'առաջարկէ եղեր Ազնաւուրին, որոնցմէ մէկն է նաև այն, եթէ Ազնաւուր կարող լինէր փորել ու վարել այդ քարեր ու քարան տընդել, և Էնուր հասցընէր Շիրինին, Շիրինը ուտելով զայն՝ պիտի սիրէր զԱղ-

նաւաւորը և լինէր անոր կին : Քսան խորանոց երկաթէ բահ մը ձեռք կը ձգէ Ազնաւորը, աշխատելով այդ քարերը կը փշրէ ու իրրեւ հող պարտէզ կը շինէ : Եւստի կը տնկէ կը հասցընէ, կը տանի Շիրինին մեծ վտահոլթեամբ և վերջին յուսով, թէ լրացած են այլ եւս պայմանները : ահա պիտի միանան միմեանց հետ :

Շիրինը կը խորամանկէ Ազնաւորին, թէ՛ քուկդ եմ այսուհետեւ : դէ՛ դնա՛ Սիւանայ ~~քե-ն-դ~~ մկ աման հա-րիսայ բեր ուտենք՝ ու ~~դէ-ն-դ~~ 'ի վրէն-ու մեր հարսնիքն ընենք :

Ազնաւորը հարբած ու չըլկած Շիրինի սիրով, կ'երթայ, ու ապարանքի դռները բաց կը թողու :

Ղուլտ՝ որ Շիրինի բուն սիրահարն է, ու միշտ Ազնաւորի սրտին ետեւէն ու ստուերի տակէն կը չքէր, ու աչքով, ընքով պատուհանէն Շիրինի հետ կու տար կ'առնէր, այս առթիւ կը մտնէ ապարանքը : կը գրկէ զՇիրին, և զիրար կ'առնեն ու կը փախչին :

Ազնաւորը ետ դառնալուն կ'իմանայ բա-նը, ու զարմանալով՝ կնկան անհաւատարիմ և խորամանկ բնաւորութեան վրայ,

Ի՞նչ, Ի՞նչպէս կը խաբեն ու կը յաղթեն աշխարհի սմենէն զօրաւորներուն, ալ չուղեր ետեւէն երթալ, ալ չուղեր այնուհետեւ ապրիլ անգամ:

Իւր բահովն ինքզինքն կ'սպաննէ, ու գեղի կնկտիքը ~~է~~ կը կապեն Ազնաւուրին վրայ, և երիտասարդները կը վերջնեն կը թաղեն:

Ազնաւուրին Դէ- ալ կ'ըսեն վիպասանը:

ԺԹ.

Դեւը, սովորաբար ժողովրդական վաւերու մէջ գիւցաղնի նշանակութիւն ունի, կամ հսկայի, տիտանի: Այսօր եւս եթէ յաղթող և հսկայ մէկի մը նկարագիրն ընեն, Դէ- կամ Աժ-հաբ բառերը կը գործածեն. և միշտ այսպէս հասկըցուած է, թէ՛ Դեւերը լեռներ ու այրերը կը բնակին, անլոյս գրերը, անջուր հորերը, և անջրդին անապատները:

Թէ՛ անոնցմէ մէկը հազար մարդու կըրնայ յաղթել:

Թէ՛ լեռներու չափ քարեր կրնան վերցընել դնել:

Թէ՛ մարդու միս կ'եփեն կ'ուտեն:

Թէ՛ թագաւորի աղջիկ կը դռնան կը

տանին իրենց կին ընելու համար , և այդ աղջկանց առջեւ շատ անձնանուէր և հպատակ կը մնան :

Իսկ աղջիկները միշտ անկարելի պայմաններ կ'առաջարկեն Դեւերուն . զոր օրինակ, կ'ուզեն ոսկի մուկ՝ ոսկի կաւոռ . ոսկի ագլոր՝ ոսկի աղուէս . ոսկի նասրաստակ և ոսկի որսկան , որոնք այնպէս շինուած լինին , որ կենդանի եղածի օրէս իրարու ետեւէ վազեն , բայց չկարենան իւարու հասնիլ ու բռնել :

Խորհրդաւոր գործ աղջկան և Դեւի վիճակին :

Նաեւ , կամ վիշապ մը սպաննելու , կամ անմահական պարտիզէն ոսկի խնձոր բերելու պայման առաջարկելով , և քաջի մը կամ թագաւորի մը գլուխն ուղեւորով , ու հեռու տեղերը շրկելով : Ասոնցմով կ'զբաղեցընեն զԴեւերը առանց տակաւին անոնց կին ըլլալու , մինչեւ Դեւերը կամ սպաննուին , կամ ճատուկ պառաւներու հնարքով աղջիկները խոյս տան ազատուին : Դեւ , արմատէ նաեւ Դիւցազն բառին :

Ի .

Թեպէ՛ք ինուսայ մէկ մասն է , որ քանի մը գեղեր կը պարունակէ իւր մէջը . և

Խնուսը՝ Մանազկերտին կցորդ է այն լեռ-
ներով, որոնցմէ կարմիր և սպիտակ աղի
առատ և մաքուր աղբիւրներ կը հոսեն
մշտարուղիս . և այսու հաւանական է
ասել թէ Խնուսն է Մանանաղի : Թէ-
մէնայ մէջ ~~որտեղ~~ լէվրայ ըսուած գե-
ղին մօտ քառասուն դերեզման կայ խաչ-
քարերով, զոր Խէ-Խէ-Կ'ըսեն . և ամեն
մէկ գերեզմանի երկայնութիւնը քսան
կանդուն կը չափեն : Ասոնք ալ իրենց
վիպն ունին . բայց ես ձեռնհաս չեղայ
հաւաքելու :

Խէ-Գեղին մօտ լեռնադատ հո-
միտի մը մէջ ջրի մեծ աղ մը կայ, որ
ջուր կը բղխէ տարուան երեք ամսուան
մէջ միայն, Մայիսին, Յունիսին և Յու-
լիսին . ջուրը առատ, պուլլալ, և սլաղ,
որ կը բաժնուի տասն և չորս առուի, և
կ'երթայ ջրելու Խնուսայ դաշտի դանա-
դան գեղերու արտերն ու մարգերը .
ուրիշ ամիսներուն որ երթաս, բոլորովին
դամաք կը գտնես աղը . միայն առունները
կրնան հաւատացընել քեզի՝ գեղացւոց
պատմածը : Ամեն տարի Համբարձման
տօնին Խնուսայ գեղերու ընտելիչները՝
մասնաւորապէս այս ջրոյն շնորհքը վա-
յելողները մէկմէկ գառն կ'առնեն կու-

դան այս ական վրայ և մատաղ կ'ընեն ,
կը խնդան , կը պարեն , զԱստուած կը
փառաբանեն , ու կ'երթան : Բնդ հան-
րապէս կը խօսին թէ՛ բուն Համբարձման
օրը կ'սկսի բղխել այդ ջուրը . և ո՛ր տա-
րին որ պատահի չբղխել , կամ սակաւ
բղխել , այն տարին խնուսայ բերքը նուազ
է . միով բանիւ՝ խնուսայ հեղոսն է այս
ջուրը , և Ամանորակի տօնը՝ Համբարձման
տօն : Զրոյն ական կոնքածեւ աւաղանի մը
պէս է . այս աւաղանի մէջտեղ կայ մի
դերեզման իբր երկու կանգուն բարձ-
րութեամբ և հինգ կանգուն երկարու-
թեամբ , քարով և հողով բուռած , և
հողերու մէջ վարդի թփեր տնկուած .
ջուրն ելած ժամանակ այդ դերեզմանը
կը շրջապատէ լճակածեւ , և շիրիմը կը
դառնայ կղզի մը անոր մէջ : Այս դե-
րեզմանը իբրեւ սուրբ կը պաշտեն Հո-
յերը ~~Քառասուն Մանկան~~ անունով , և
Քիւրտերը՝ Հաւել Բեհ : Մէկ շէր՝ Մու-
րատ անուն , կը նստի խորթ դեղը , և
կը համարի թէ այդ դերեզմանի մէջ
թաղուածին սերունդէն է ինքն . կ'ուզէ
հաստատել իւր տունը ու տոհմն այդ
Հայիլ բարայի օճախով ու անունով . և
սուոր համար երկու տարի կայ միայն որ

տաճկական դերեզմանաքարի պէս երկու
քար տնկել տուեր է դերեզմանին երկու
ծայրը : — Է՛ն , միթէ կարելի՞ է դերեզ-
մաններն ալ կրօնափոխ ընել :

Իսկ Հայերու պատմութիւնը՝ աւանդու-
թեամբ այս է : Թէ՛ «Տէրտէր մը իւր լոյս
հաւատքն ուրացեր է , և քառսուն հա-
րամի անօրէն ընկերներով շատ տարի
աւաղակութիւն է ըրեր : Տարուան մը
մէջ , աւուր մէկը , մեծ Պատկին , այդ
ուրացողն իւր ընկերներով կու գայ Էլրիս
գեղը . գեղի երէցին պատարագ մատու-
ցած ժամանակ կ'ուզէ պաշարել եկեղե-
ցին , տաճարը թալանել , և աղջիկները
ու հարսները գերի տանել : Աւաղակաց
զլխաւորը՝ ուրացող քահանայն՝ հրաման
կ'ընէ իւր ընկերներուն , որ քիչ մը հե-
ռուն կայնին , ու ինքը տաճարի լուսա-
մոխից որպէս թէ լրտեսելու համար ներս
կը նայի , այն պահուն է որ ժամարարը
կը կարդայ՝ « Առէք կերէք . . . 'ի քա-
ւութիւն և 'ի թողութիւն մեղաց » , և
ժողովուրդը մէկ մայնով կը պօռան՝ « Մե-
ղաւոր եմ քո առջեւ Աստուած , խոս-
տովանիմ և հաւատամ » , ու կ'իյնան քիթ
րերնի վրայ երկրպագութիւն ընելու :
Այս մայներէն ու արարողութենէն զգած -

ուելով ուրացողը , ու յիշելով առաջուայ
 իւր ունեցած Քրիստոսի կարգն ու հրեշ-
 տակի կրօնը , Աստուած կը բանայ անոր
 սիրտը , զեղծի կու գայ , արցունք թա-
 փելով կը մտնէ ժամն . մեղայ կ'ըսէ , կը
 խոստովանի , սրբութիւն կ'առնէ , դուրս
 կ'ելլէ , իւր դարձն ու արածը ընկերնե-
 րուն կը պատմէ , ու շնորհուր որ միաս-
 ւոր տան գեղացւոյն ու եկեղեցւոյն : Կը
 հեծնեն կ'երթան . ընկերտանք որչափ
 կ'աշխատին՝ չեն կարող ուրանալ տալ .
 կը հասնին խորթայ մօտ , ու այն տեղը
 քառասունն մէկ եղած՝ կը նահատակեն
 զայն . լոյս կը ծաղի վրան . գեղերու
 Հայեր երէցները կու գան կը թաղեն . ու
 Աստուած անոր գերեզմանի ու թափած
 արիւնի տեղը այս Զուրը կը սլարդեւէ
 այդ գեղերուն : Գուցէ անոր անուան
 ուղիւն լինի Քառասունն մէկ , և ոչ թէ
 Քառասուն մանկունք . և այդ նահատակի
 անունը՝ իւր ուրացութեանը գուցէ Հ-Է-Է
 փոխած լինի , և այդ անունով ալ Հ-Է-Է
 ք-է-ք ըսուած :

ԻԱ .

Խնուսայ մէջ Հարամիկ գեղին մօտ
 դարափի մը վրայ կ'երեւան սլրակ մը

ծառեր, զորս կոչենք ~~ծառեր~~ կ'անուանեն
բնակիչքը, և խնուսայ դաշտի հարաւը
մէկ բարձր և մեծ լեռ կայ, զոր Ղաֆէ+այ
բերդ կ'անուանեն. իսկ Քիւրդն ու տա-
ճիկը խոհոս զուլայ: Այս լեռը մեծ բազ-
կով մը կը կցուի Բէնֆեօլին: Ժողովրդոց
պատմածներէն սա կը հետեւի, թէ՛ «Բին-
կէօլն է եղեր Ադամայ դրախտը, որմէ
կը բղխին գետերը Երասխն ու Եփրատը.
և, խնուսայ դաշտն է այն երկիրը, զոր
վարեր ու ցաներ է Ադամ. Ղամէքայ
բերդն է Արէլի խաշնարածութեան վայ-
րը. և, երկրագործ կայէնը՝ կայէնի
ծառերու տակն է բնակեր: Ադամայ
որդիք բնակեր են այս սարի և դաշտի
վրայ: Կայէնի շինած քաղաքը այս սարի
ստորոտն է եղեր, ուր է այժմ Քաղքիկ
դեղը: Քաղքիկայ մօտն է այն կլորաձև
բայց ամենապարարտ և վայելչադիր փոք-
րիկ հովիտը, Աիւր Նիւն — յաւէրժադա-
լար — անունով, ուր սպաննուած է եղեր
Արէլը: Որսորդ Ղամէքը իւր բերդէն այս
սարէն շրջելու իջած ատենը հանդիպեր
է Կայէնին ու սպաններ: Բլրակ մըն ալ
ցոյց կու տան, զոր կոչենք ~~Բիւրդէն~~ կ'ան-
ուանեն:

ԻՐ .

Աղջտմէլիք գիւղը մտն է Վարդքիւղ ,
որ Ղաւմէքոյ բերդի ստորոտն է շինուած .
այս գեղէն գէպ 'ի լեռը բարձրանալով
մէկ քաւորդ ժամու ճանապարհ , հե-
ղեղատի մը փոս կայ բացուած : Այս հե-
ղեղատին բերանը՝ ասկէց իբր քսան տա-
րի յառաջ , գեղի հովիւներ և եզնարած-
ները գտան մէկ տարօրինակ մեծու-
թեամբ գլխու մը ոսկոր . որոյ գանգը ,
ծնօտները և կզակը ամբողջութեամբ մի-
ացեալ էին , ինչպէս մորթով ողջ գլուխ
մը կենդանի եղած ժամանակ . գեղացի-
ները իրենց քննութեամբ հիանալով ադոր
անհետեթ մեծութեան և ձեւոյն , վըճ-
ուեր են իրենց մէջ , թէ՛ սա Դեւի մը
կամ Աղնաւորի մը գլուխ է : **Արջոյ՛**
մը գկնի գեղացիները կ'երթան այն փու-
լէն կաղճին հողհանելու՝ իրենց համարթո-
նիր և պուտուկ չինելու համար , քիչ **մը**
կը փորեն և կը տեսնեն չարք մը մեծա-
մեծ ոսկերաց , գեղի կտրիճները կը ժո-
ղովին , յարդի սակառները կ'առնուն կու
գան , և քանի մը հատ ալ չուան , կը
ժողվեն ոսկորները կը բերեն գեղը . ա-
յն մէկը իւր բերածն իւր տունը կը տանի

կը պահէ : Այն միջոցին Մշոյ Ս. Կարապետի վանքէն իւզ, մատաղ, պաղի և այլ հոգեւոր նուէրներ հաւաքելու համար եկող նուիրակ վարդապետը կը հանդիպի այն գեղը . գեղացիք կը պատմեն և կը ցուցնեն հայր սուրբին այդ գիւտը և իրենց ունեցած կարծիքն . ոսկորներէն մէկ կտորը կ'ընծայեն հայր սուրբին , ու հայր սուրբն առանց իրմէն գիտողութիւն մը աւելցնելու, ~~գիտցէ~~ ձեր ասածն ուղիւ է » կ'ասէ , և այդ ոսկորը իւր հաւաքած պտղիներուն հետ սուրբ Կարապետի վանքը կը խրկէ , որոյ մէջտեղէն բււեռ մը անցընելով վանքի բակին մեծ դրան ճակատին կը միտեն . և ամեն տեսանողք հետաքրքրարար կը հարցընէին , միաբաններն ալ իրենց գիտցածը կը սլաւամէին : Եղան օրեր , որ վար առնելով դրան ճակատէն այդ ոսկորը , իրբւտննչան և անպէտ բան ձգեցին ասդին տնդին . և մէկ տարի ալ տեսայ որ վանքի մէջ ուխտաւորաց բազմութեան օրերը Մշեցի մրդավաճառները իրբւտ կշեռքի քար դործ կ'ածէին երկու նուկոյ կշիռ , այսինքն մէկ օխայ , հազիւ կորզեցինք ձեռքերնէն , և մեր օրով յարգանօք պահել տուինք թանգարա-

նի մէջ . մեկնածս ժամանակն ալ իրրեւ
 Առաջորդ արանի թանգարանի մէկ նիւթ
 գրուեցաւ ցուցակին մէջ : Այս կտոր ոս-
 կորը , վանքեցիք կ'ըսէին որ , ծունկի
 խուփն է , բայց աւելի նման է մէջքի ող-
 նաչարի ոսկորներէն մէկին : 1875 յուն-
 ուար ամսուն Աշտուկի գեղը հանդիպե-
 ցայ , բաւական հետաքրքիր եղայ գեղա-
 ցիներէն , որոց սլատմութիւնն է այս :
 Թէ՛ « Այդ մեծ գլուխը և շատ մը ոսկոր-
 ները գեղը բերելէն ետք , ձայն տարած-
 ուեցաւ : Թէ՛ Էրզրումէն զրկեցին ուղե-
 ցին մէկ քանի կտոր ոսկոր ու բերնի ալ-
 բաններէն : Թէ՛ ամեն մէկ աւրան մեզ
 ոյս մարդու ձեռաց բոյթ մատնէ մեծ
 էին : Թէ՛ ամէն մէկ աւրան վեց ճիւղ
 ունէր : Թէ՛ անոր մէկ ոտքի սրունքի ոս-
 կորը Երեսփոխանի տանը մէկ գումու մըս-
 րակասլ չինեցին : Թէ՛ մէկալ սրունքի ոս-
 կորն ալ տիրացու Մլխէնեց դրան կշտա-
 նոց ըրին : Թէ՛ միջոց մը անցնելէն ետքը ,
 Էրզրումայ փաշայէն զավազներ , խնուսայ
 միւտիւր և երկու ալ ինքիւ բկան , գե-
 ղացիները տարին այդ գօտը փորելտուն ,
 երկայնութիւնը յարեւելս էր թաղուած ,
 ոսկերտանք՝ ամենքն ալ հանին : Ու մէկ
 հաստ ու երկար ինքիւ կտոր , չսփ ու

կէտք ունէր ձեռք, կը շափէր ու կը գրէր թղթին վրայ : Թէ՛ այդ փուլի բերան ուրիշ շատ տեղեր էլ փորեցին, բան չգըտան : մինակ իրենց ձեռք ինկած ոսկորները, քիչ մըն ալ գեղացիներու հանածոն, ու գլուխը, առին տարին : Եւ թէ՛ մեր ձեռք մնացած ոսկորներէն, որ մանր կտորներ էին, հորերու մէջ թաղեր ենք, եւայլն :

Սաստիկ և թանձր ձիւն կար գեղը . և ես շտապաւ սխաի անցնէի . գեղացիները միայն իրենց հողային յափշտակութեանց՝ Բլէցի Քիւրտ Շահոյի հարստահարութեանց վրայ կը խօսէին, և անոնց դարմանը կը հարցընէին : Զկրցայ ժամանակ ունենալ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ առնելու և տեսնալու, միայն խնդրեցի և մէկ կտոր այն ոսկորներէն տուին ինձ, զոր ըսին թէ՛ կողի ոսկորին կտորն է, **շփոթաշփոթ** :

Ուղեցի իմանալ թէ արդեօք չորքոտանւոյ ձեւ ունէր թէ մարդու, ակռաներէն և ձեռքի ու ոտքի ոսկորներու զիրքէն մակաբերելով, — չկրցան գոհ ընել հետաքրքրութիւնս : Եւ թէ ո՞վ և ի՞նչ անուն էր այդ Եւրոպացոյ, չկրցան պատմել վերագրեալէն աւելի :

Հայաստանի կողմերը այդ պիտի դիտ-
նական Եւրոպացիները ինչ ազգէ կը
լինին թող լինին, առհասարակ ֆրանսիաց
ու ինգլիզ կը կոչուին :

Ո՞ր դարերէն մնացեալ կմախք է այս :
Հսկայ մարդու մը լինի թէ վիթխարի
կենդանւոյ մը, ոստոնց սերունդը շեն տես-
նուիր այժմ :

Ո՞վ հողեր, արդեօք ձեր խաւերու և
անդունդներու տակ ինչ յաւիտենական
դիտութիւններ ու ծանօթութիւններ կը
պահէք մարդոց, կենդանեաց և ամեն
կարգի արարածոց վրայ, որոց հետքը
միշտատես կը նմարուի տակաւին երկրի
ժողովրդոց բերնէ բերան հասած վէպե-
րուն և աւանդութեանց մէջ :

Եւ յիշեմ հոս նաեւ, որ իբր ԿԱ տարի
յառաջ վանայ վարագայ տարի ստու-
րոտները կարմրւորայ վանքի ուղեւը
գտնուեցաւ մէկ անհեթեթ մեծութեամբ
դլուխ մը վանահայր ծեր Բարգուշիմոս
վ. ի ձեռքով, այն տեղը, ուր այգի
փորեց ու տնկեց, և այդ դլուխը նոր
շինած ջաղացքին մօտը անյայտ թաղեց :
Եթէ քրքրուէին հոն և շատ մը տեղեր
յայտնի երեւցած գերբուկները, ինչեւ
պիտի դուրս գային դիտութեան ի պէտա :

ԻՊ .

ԻՆՆՊԷՕԼ՝ այն բարձր և աննման լեռն է , որ մեծ և փոքր Հայաստանի կեդրոնը կամ սրտի վրան բուսած է , և որ ամեն հիներէն և նորերէն կը համարուի Ադամայ Եդեմ գրախառն : Ինքն անկցորդ է Տօրոսի լեռներու գօտույն , և Մաղկեայ լեռանց շղթային : Ասոր գաղաթն ելլողը կը վայելէ անապական օդ , շատ քիչ մը՝ կ'երեւայ իրեն երկնից եթերը , և քիչ մը՝ ի խոնարհ առնելով իւր աչքերը , շուրջանակի կը տեսնէ Հայաստանի ամեն կողմերը , կ'ողջունէ Մասիսները և Արագած հանդերձ համայն հիւսիսականօք և արեւելեան կողմամբ . Արմաւրի և Դւնայ սաւերակաց փոշիները կը նշմարէ իբրեւ արեւուն շողին շամանդաղը , որք կու գան հոտաւէտելու այս լեռան անթիւ ծաղկանց կոկոններն ու թերթերը :

Այս տեղ Անիին գմբէթներուն ու բերդերու բեկորներուն վրայ վայոզ բուսրու արձագանդն ու սոյլը կը բերէ գարնան սիւքը , և կը խառնէ Բինդէօլի բիւլբիւլներուն և հովուաց սրինդներու ձայները անուշքնելու . Վասպուրականի ծովը , Տիգրանակերտն իւր Միջագետով , Ծովք ,

Բալա հովիտն , Երիզա՝ Դերջանով , Կարինը կրկին Բասենով՝ Բինգէօլէն Կերեւին սրատեսաց . և ասոնք Բինգէօլէն ջուր կ'ընդունին :

Արդէն վարդօ , Խնուա , Շուշար , Դոյնուդ , Քշի , Ճապաղջուր , Կարնոյ հովիտը , ասոնք բոլոր Բինգէօլի ածուներն են . և բնակիչքը անկէց իրենց հացն ու ջուրը կ'ընդունին :

Տեսե՛ր ես Հայոց հին քերականներուն մէջ հալւոր Յախը նահապետի պատկերը , որ ընկողմնած կը քնանայ , և իւր պորտէն մէկ ծառ կը բարձրանայ բազմոստեայ . և սատերուն վրայէ՛ր շրուղներն են Խարայէլի՛ նահապետը և Թադաւորք : Տուր Հայաստանին ալ մի այդ պիտի տյրական պատկեր , որ ընկողմնած լինի իւր պատեկին վրայ , անոր գանդն արա Մասիսը , և աղեղնաձեւ դաշտն Արարատայ՝ անոր յօնքեր : Պինչերը կամ ունգունք ծով կասրուտան և ծով Գեղամայ , իսկ աչերը դառն ու աղի լիճեր Որմեայ և Ողթամարայ : Իւր մէկ թեւը տարածէ հրեփսէն կասպից ծովի ափերով , և ձեռքի մատները ցից պահելով՝ կը ձեւանայ Կովքաւոր . հաշուէն վասպուրականի սահմանադրիով պարզէ իւր միւս թեւը

մինչ 'ի Ծոցն Պարսից , և թաթիկն բաց
արած լինի՝ Միջագետք և դաշտն թէերայ :
Իւր ոտները ձիդ երկարցուցած հասնի
մինչ 'ի Կասպագետիկիա և Ախիկիա , և այն
ժամանակ բինդէօլը այդ պառկածին
ճիշդ պորտն եղած կը լինի : Միւս լեռնե-
րը դիւրին է յարմարցընել կողերուն ,
սրտի տախտակին , թոքին , պօլօճիկնե-
րաց , ողնաշարին : Գետերն արա՛ արեան
երակ , և անտառ ու մացառ՝ անոր մոր-
թի մաղերը , և այլն : Բայց 'ի քուն և
ընկողմնած լինի նա , ոչ արթուն և ոչ
ոտքի վրայ , ոչ աշխատի , ոչ ուտէ , ոչ
իւր տեղէն ու դիրքէն երերայ : Շնչէ մի-
այն , և թոքերը տրոփեն . սիրտը բա-
ւախէ , բազկերակը դարնէ , պորտը բաց
ու խուփ անէ : Բինդէօլը դժնդակ տալի-
տարոս մ'է ձմեռուան եղանակին , և
դրախտ բացեալ 'ի դարնան և ամրան :
Բինդէօլը վեհ և ահաւոր չէ , այլ սի-
րուն . թագաւորի չի նմանիր , այլ թա-
գուհւոյ . քնքուշ է և փափուկ . կոյս
մ'է պճնազարդ և փափկասուն . շնոր-
հաց լեառն է քսոն թէ քաջաց և դիւ-
ցազանց . ասոր համար իւր վրայ եղած
վէպէրը ոչ Ալնաւորի , ոչ Դեւի , ոչ
յաղթողի և ոչ զինուորի ու թագաւորի

են , այլ սիրոյ , գուարճութեան , առող-
ջութեան , դեղոյ և դարդու , անուշու-
թեան , սլարարտութեան , գուսանու-
թեան : Որովհետեւ ասոր բիւրաղյւե-
րաց և հազար ականց բոլորը բիւր տե-
սակ բուսոց և ծաղկանց փռուած են ,
ճրարրի մարգեր , ամենադալար բան-
ջարներ և խոտեր իրենց արմատներով ,
ուտելու , բուժելու , դոյն դոյն ներկե-
լու կը դործածեն . իւր վայրի կենդանի-
ները՝ առիւծ և վագր չեն , այլ եղնիկ
և այծեամբ :

Հոն նախրի կովերը , մատակ ձիերը ,
խաչանց մաքիները հօտով կ'արածան .
չորթ , քուռակ և դառներ կը ծնանին :
Հաւերը իրենց ձուերը ծաղկանց բոյլե-
րու մէջ ածելով թուխս կը նստին , և
ձագերով կը թռչտին :

Հոս դրօսասէրները կու գան ուրախա-
նալու , հիւանդները օդ և ջուրը ծծե-
լով կեանքը նորոգելու , կոյսեր և հարս-
ները ձեռագործի թելերը ներկելու հա-
մար ծաղիկ և արմատ ժողովելու , ժը-
րաջան տանտիկիները բանջար ժողվե-
լու , բժիշկները՝ դեղ ու դարմանի հա-
մար ամեն բոյսէն ծիլ մը կամ ծաղիկ
մը կամ թուփ մը առնելու . իսկ մե-

դուներու տղղոցն ու բզղոցը հիանալի
ներդաշնակ մը կու տան մարդկանց և
թռչնոց երդերուն , օնասնոց բառաչին ,
դորտերու կառաչին , գլղլացող առ-
ուակին ու սուլացող սիւքի ձայնին : Ան-
թիւ անհամար մեղուներ : Բայց մի և նոյն
ժամանակ օձերն ալ կը սողոսկին այդ
ծաղկանց կողակի քովերէն , իրենք ալ
կ'առնեն միեւնոյն ծաղիկներէն հիւթը ,
և կը վայելեն սուրբ օղը : Հոս մեղունե-
րով մեղր կը շինուի , և օձերով թոյն :

Ջաճկերէն լեզուով դովասանք ~~տէտէն~~
խաղ մը կայ Բինգէօլի վրայ , դոր շատ
գաւառներու բնակիչներ գիտեն և սրբ-
տագին ու միտխուն եղանակաւ մը
կ'երգեն , որոյ սկիզբն է « Աշու Բահր
~~այուտէ~~ » , և ճագարաթն է « Ախր Կիտե
Բիւգէօլի » : Սքանչելի նկարագիր և դի-
մառնական ոճ մը ունի այս խաղը , որով
լերան բարեվայելչութիւնը կը գովէ եր-
գիչը , և արարածները կը հրաւիրէ հոն
Աստուծոյ սքանչելիքը տեսնել վայելել ,
կեանք առնուլ , և թէ ի՛նչպէս անմահա-
կան ջուրեր կը բաշխէ երկրին , եւայլն :

Շատ ցաւ է ինձ , որ ինչպէս շատ տե-
ղերու , նոյնպէս և Բինգէօլի բաղմամասն
վէպերը ամբողջ չեմ կրցեր ձեռք բերել :

Մէկը միայն պատմեմ հոս :

Մի Քիւրդ հովիւ Յինգէօլի լեռը գառ-
ներ կ'արածայ եղեր . օր մը կը տեսնէ
որ մէկ վիրաւորուած , մէկ ջախջախ-
ուած , և մէկ ալ քոսոտած երեք օձեր
կու գան ջրերու ակունքներէն մէկին
ափը , ծաղիկէ մը մէկ մէկ թերթ կը
փրցընեն կ'ուտեն . և մտնելով այն ջու-
րին մէջ կը լողանան , բաւական միջոց
մնալով 'ի ջուր : Հովիւը՝ որ անթարթ ա-
չօք կը նայէր անոնց , յանկարծ կը տես-
նայ որ երեքը մէկէն առողջ , առողջ և
աշխոյժ սողալով գուրս կ'ելլեն ջրէն՝ ա-
պաքինած , և արագ արագ կը սահին
կ'անցնին հովուի աչքէն անհետ : Այս
հովուի տէրը երեւելի հարուստ մի Քիւրդ
է եղեր , երկար ժամանակէ հետէ քո-
սոտած ախտացած . կը վազէ հովիւը և
իւր տեսածը պատմելով , կը վերցընեն
տէրը կը բերեն այն տեղ , բայց անհնա-
րին կը լինի հովուին ճանաչել թէ ո՞րն
էր այն ծաղիկն և այն ակն : Եւ որով-
հետեւ մէկ չէ , հաղար չէ սողբիւրն ու
ծաղիկն այն տեղին , որ փորձի համար
ուտէր և խմէր , ու միանգամայն թու-
նաւոր լինելէ ալ կասկած ընելով , խեղճ
քոսոտ Քիւրդը կը նեղանայ հովուին թէ՛

Ինչո՞ւ չէ՞ կրօնէր նշանել, միտ պահել ծառ
 զիկն ու ակն : Հովիւը կը պատասխանէ .
 « Ի՞նչ է, հօգե՞ր քեզ . — Եւ ի՞նչ լինէ՞ր +
 Զանձէ՞ր » . — Բիւր ակն , հաղար ակն ,
 ես ի՞նչ գիտեմ ո՛ր այն ակն — : Եւ
 այս է եղեր իբր թէ տեղւոյն անուանակո-
 շութեան սկիզբը , ըստ պատմելոյ ոմանց :
 Բայց այդ լեռն իւր հին անունն ունի , և
 իւր հնագոյն վէպերը : Այս վէպիս մէջն ալ
 եթէ գերասանները Քիւրդ կը ներկայա-
 նան , ինչպէս շատ Քրդերէն ու Տաճկե-
 րէն լեզուաւ ասացուածքներ , թէ երդ-
 և թէ պրուցատրութիւն և թէ բառեր ու
 բառերու յարմարական ստուգաբանու-
 թիւնք կան , ազոնց հեղինակ Հայ եղած են
 անշուշտ . բայց երբ շատ անգամ Հայերը
 դադրէր ու փախչէր են , կամ կրօնա-
 փոխ եղեր են , ասոնց տեղը դրաւոյ
 Քրդերը , իրենց լսածը իրենց լեզուով
 սկսէր են պահել ու սրտմել . կամ կը-
 րօնքն ու լեզուն փոխող Հայերը այս վէ-
 պերն ալ իրենց լեզուին հետ փոխած են :
 Արշալի խաղեր կան Քրդերէն ու Տաճկերէն
 լեզուով : Բայց ըստ որում անոնց նիւթը
 Հայոց տեղեր , Հայոց դէպքեր , և ան-
 ձինք կը ներկայացընեն , անոնց յօրինող-
 ներն Հայ եղած են . սակայն օտար լեզ-

ուով յօրինած, ինչպէս որ մինչեւ ցայսօր
ալ յօրինողներ կան. նոյն իսկ Քրդե-
րու և Տաճկաց կեանքին վերաբերեալ
խաղերէն ալ շատը կը յօրինեն Հայեր :
Ընդհանրապէս քիչ են Քրդերէ ու Տա-
ճիկներէ աշուղները Հայաստանի մէջ .
այդ երկիրը և այդ կլիման Հայուն է
թողուցեր այդ միակ ձիրքը, որ անկողոտ-
տելի է մնացեր. այդ երկիրը կ'ըսեմ,
որ Քիւրդիստան չէ, ինչպէս անդթու-
թեամբ և անդիտութեամբ կ'անուանեն
ուրանք, այլ տակաւին մինչեւ ցայսօր և
մինչեւ յաւիտեան Հայաստան է ու Հայ-
աստան պիտի մնայ :

ԻԴ .

Բինգէօլէն վար եղած՝ Արօս և Սար-
լու գեղերէն անցնելով կը մտնանք այն
ձորը, որ Ղզլճու ձոր կ'ըսուի, և գետ
մը կ'անցնի ձորամիջով. գետնատակի ճա-
նապարհ մը կայ հոն. ելլելով անկէջ կը
բարձրանայ ուղեւորը լեռան այն գօտիին
վրայ, որոյ ստորոտն է Վարդուայ հո-
վիտը : Տեղագրութիւն չպիտի ընեմ ես .
այս ձորերու, ջրերու, գեղերու վայել-
չութիւնը չպիտի դրեմ : Վարդօն չըջա-
պատող գեղեցիկ լեռնադօտիէն, որ Բին-

գէօլի մասերն են , կամ՝ նոյն իսկ Վին-
 գէօլը , կը տեսնուի այդ լեռներու քար-
 եայ մասերուն մէջ բազմաթիւ քարայ-
 րեր : Աղոնցմէ որը՝ աւաղակաց վայր է .
 որը՝ վայրի կենդանեաց և աղուեսուց
 ուրջ են և թռչնոց բոյն . որը՝ գեղի ոչխա-
 րաց իրրիւ գոմ կը ծառայեցընեն , գոմ
 քանի մը հազար ոչխարաց բաւական .
 որը՝ ճգնաւորի տեղ կը կարծեն : Իսկ
 մի քանիները մեղուներուն փեթակ են ,
 որոց մէջ յաւիտենից շինուած կուտուած
 մեղրերը մերթ ընդ մերթ զեղլով , ծա-
 կերին պուրս ծորած են , և տեղ տեղ
 ալ այրերուն դռները ժամանակի ծանր
 ձեռքով անյայտացած և ընդ հողով ծած-
 կուած ըլլալով , զայն կամ հեղեղ մը ,
 կամ վայրի խոզի կնձիթ մը , որ միշտ
 հող կը փորէ , կամ կռուան գոմէջի մը
 կոտորները՝ որ գարնան նոր արեւ հան-
 ուած ժամանակ կը փնջփնջայ , և ճակատը
 ու կոտորները ուժգին դափրելով՝ ծա-
 ոերու արմատին , քարին կամ հողին կը
 պարնէ , ուժով կը քրքրէ , այս առիթ-
 ներով կը գտնուին : Այդ այրերը ինձ
 չատ հնադոյն կըթուին , կամ այն ժամա-
 նակուան մարդոցմէ մնացած , որոց
 մէջ տուն շինելու ճաշակն ու ճարտա-

բութիւնը չէր տարածուած և ընդ-
հանրացած, և միայն հողը փորելով և
այսպէս քարայրներ գտնելով կամ՝ շի-
նելով մէջը բնակած են, կամ անթի-
ռւ ամենի գտգտաններէն պաշտպանուելու
համար ըրած են, կամ ինչպէս մեր սլաւո-
մութիւնները ցոյց կու տան՝ բարբարոս
ազգաց արշաւանաց ու տապալակու-
թեանց օրերու մէջ, մարդիկ իրենց գոյ-
քը և ստացուածքը՝ շատ անգամ՝ սղ
կանայք ու մանկոթք տալաստան դրած
են հոն, ու իրենք ղիմեր են 'ի ճակա-
տամարտ ։

Այս վերջին ակնարկս շատ տեղեր
յայտնի կը գրեն պատմիչները, ինչպէս
Փարպեցին, Վարդանանց պատերազմէն
ետքը, կ'ըսէ, Մնացեալքն փախսեան 'ի
ծերսոս և 'ի խորշս լերանց խաղոնաց
յապաստան տնտեսուելի ։ Թաթարաց ար-
շաւանաց ժամանակ նոյնպէս կը յիշուի
մեր պատմիչներէն, և այլ ուրիշ տեղեր
ու ժամանակները ։ Քարայրերը միայն
վարդօ չին, այլ գրեթէ Հայաստանի
ամեն գաւառներու մէջ լցուն են ։ Այ-
րեր, որոնք ո՛վ գիտէ ո՛ր դարու յիշա-
տակները և կեանքի ու գէպքերու պատ-
մութեան ինչ թանգ ու հետաքրքրական

գանձեր ունին թագուցած իրենց մէջ , որք կը մնան անհետադօտելի : Այս տեսակ այրերէն շատը բնական եղած կը թուին . շատեր ալ կան , որոց մէջ կռաններու հետքը կը նշմարուի :

Ին .

Տարօնոյ դաշտի բերանը , Աշտիշատայ մօտ՝ կայ մի գեղ , զոր այսօր ~~Բաշտ~~ կը կոչեն տեղացիք . բայց Տարօնոյ պատմիչ Յովհաննէս եպիսկոպոսը ~~Վիշտ~~ անուն կու տայ այն տեղին , և քաղաք կը կոչէ . ինչպէս նաեւ Գայլ Վահանի ժամանակ (1) քաղաք կը պատմէ Տարօնոյ դաշտի արեւելեան հարաւի կողմը , ուր շամբեր կան , Մեղրագետի ական քով : Օձ քաղաքի հետքերը , աւերակները , ինչպէս նաեւ անունն ալ կան ցայսօր . և քանի մը տուն ալ բնակիչ ունի մէջը իբրեւ գեղացի , Մուշեղէն անունով գեղին մօտ : Օձ և վիշապը երբեմն Հայկազն Արուսեակեան Տիգրանի ժամանակ Հայկական դրօշակի նշանն էր , Աթղահոյսկը սպաննելուն յիշատակ : Բայց ինչպէս առիթ ունեցան , Դաղօնաց օձերու թագաւորութիւնը յիշելու , հոս միտքս կու դայ թէ՞ միւսնոյն կերպով վէպեր կան նաեւ Հայաստանի

ուրիշ գաւառաց մէջ ալ . և երբ զօրաւոր
ու հուժկու մարդու նմանութիւն տալ
ուզեն , օձու և վիշապի կը նմանցնեն :
Օձը հմայութեանց արհեստին մէջ ալ
գործածուած է միշտ : Մինչեւ ցայսօր
ալ օձու շապիկ կը դնեն իրենց ծոցերը
կամ դիւսարկին մէջ , որպէս զի օձերը
շխայթեն զիրենք : Նայ և մի սովորութիւն
ալ , որ օձու , կարիճի և այլ այսպիսեաց
ձեւը մանր ունիկներով կը շարեն և կը
կարեն երախայից գտակին կամ հագած
հագուստին վրայ : Ի հարկէ օձն ու կա-
րիճը իբրեւ վարդ չեն գործածեր , այլ
ուրիշ խորհուրդ մը ունին : Վիշապը թե-
րեւս իւր ահաւորութեամբ՝ 'ի հնումն
սլաշտուած ալ 'լինի 'ի Հայոց : Արդէն
սովորաբար մարդիկ Աստուծոյ տեղ կը
դնէին մէկ մը զայն՝ որ հաճոյք և բարիք
կը սփռէր , մէկ մ'ալ զայն՝ որմէ երկիւղ
և պատուհաս կը կրէին . վերջինէն են
օձն և վիշապ : Օձերու և վիշապներու
վրայ ընդհանրապէս Հայ ժողովրդեան
վէպերուն մէջ կարծիք կայ թէ՛ անմահ
են անոնք , եթէ չսպաննուին մարդերէ .
և այս կարծեաց համաձայնելու համար
կը խօսին թէ՛ օձը իւր շապիկը փոխելով
կը նորոգուի . և թէ՛ աղբիւր և ծաղիկ

մը կայ , զոր կը ճանչնան օձերը , որ օձն
 րուն անմահութիւն կու տայ : Վանայ
 պառաւներուն մէկ վէպը կայ թէ՛ Վի-
 շապը երբ հազար տարեկան լինի , շատ
 սարսափելի կը մեծնայ . հրեշտակները
 երկինքէն կ'իջնեն , շղթայով կը կապեն ,
 ու կը քաշեն վեր , այնքան կը բարձրա-
 ցընեն մինչեւ արեւուն մօտ հանելով ,
 ուր կիզիչ հուրը կը վառէ ու մոխիր կը
 դարձընէ դայն : Կը յաւելուն , թէ մեծ-
 շառաչիւնի ձայներ կը լսուին երկինքը
 քաշած ժամանակ : Թէ՛ երբեմն այնքան
 կը դալարի որ սուր կը փրփրի վար կ'իյ-
 նայ : Եւ որովհետեւ ինչպէս օձին ջրա-
 յինն ու ցամաքայինը կայ , նոյնպէս ալ
 վիշապին . ուստի կ'ըսեն թէ , տեսնուած
 է երբեմն Վանայ ծովուն մէջէն , եր-
 բեմն ալ ամայի լեռներէն վիշապներուն
 երկինք քաշուիլը : Գուցէ թաթառ հողմի
 նկարագիրն է սա , որ ծովէն ջուր և
 ցամաքէն փոշի , ծառ և քար կը բարձ-
 րացընէ յամսլս և 'ի վայր կը թափէ :

Կ'ըսեն նաեւ , թէ՛ այդ վիշապը վարսեր
 և թեւեր ունի : Թէ՛ երբեմն սաստիկ ջուր
 կը փչէ երկրի վրայ : Թէ՛ վառուելէն ետք
 մոխիրը վար կը թափի կը տեսնուի : Թէ՛
 երբեմն ալ երկինքի բարձրութենէն կը

Թողուն հրեշտակները , որ իյնայ վիշապը
տարի մը վրայ , և ամենամանր վշրուի .
թէ՛ եթէ երկինք չքաշեն , երկիրը սկսի
կուլ տայ : Թէ՛ վանայ ծովու մէջ կայ
վիշապի բոյնը , այն տեղը ահագին վի-
շապ մը կայ , որ բոլոր ծովու յատակը
բռներ է , ու հրեշտակները միշտ կը զար-
նեն կը վիրաւորեն անոր սրշը , որ չմեծ-
նայ և ծովն ու ջամպը կլլէ , և այլն : Կար-
ծես ցորայ սլատմած լեւիաթանի նմա-
նութիւնը կու տան այս վիշապին : Ընդ-
հանրօրէն քարայրերու համար կը վի-
սեն թէ վիշապի բոյն է , և թէ հազա-
րաւոր օձեր կը լինին այն տեղերը :

Ի՞նչ .

Չիղեռն կամ Միծեռն աւան մի է յի-
շատակուած Տարօնայ սլատմութեան մէջ .
մինչեւ զայսօր տը ~~Չիղեռն~~ կ'անուանեն
այն աւերակին , որ Ս. Կարապետի վան-
քի ստորոտը Մշոյ դաշտի ծայրը Չիարաթ
գեղին և Խարաքէզ գեղին մէջտեղը
կ'իյնայ : Չիարաթ ու բնակիչները կը սլատ-
մեն թէ գիշերները սանդի քար մը կ'ե-
րեւայ Միծեռնի աւերակին մէջ , և շա-
տերս տեսեր եմք երբ ամառ գիշերները
այն տեղերը լուսնոյի լուսուն խոտ կը

քաղեմք, բայց ցերեկները շտեմնուիր .
 քանի մը անգամ՝ դնացեր եմք սայլ բե-
 րելու, որ բառնանք այդ սանդը տանինք
 գեղը, անտես եղեր է. և իբր թէ՛ ա-
 ւանդութիւն կայ եղեր, թէ՛ այդ անգը
 դանձ կայ թաղուած, բայց անոր Բել-
 քէն զիտնալու է, որ հանուի : Այս կար-
 ծիքը ամեն դաւառի բնակիչներն ունին .
 ուր որ բլրակ մը, կամ աւերածակոյտ
 մը տեսնաս, անոր վրայ կ'սկսին սրտո-
 մութիւն ընել թէ՛ դանձ կայ, բայց Բե-
 քէն զիտնալու է, աւ ձգելու է, որ
 գտնուի : Բայն ու թրլարմը մէկդ թող-
 լով, որ խարէութեան խօսք և հնարք մի
 է, բայց, դանձ կայ ըսելէն, այս ընդ հա-
 նուր կարծիքէն, կարելի է հետեւցընել,
 թէ՛ նախնիք իրենց ոսկին ու արծաթը,
 դրամն ու ակունքը, զարդեր և թանդ-
 նութեքը նշանով տեղ մը կամ իրենց
 տանց հիմերու տակը, կամ դերեզման-
 ները կը խորէին, ինչպէս պատմադրու-
 թեանց մէջ ալ ըսածիս վկայութիւնը կը
 տեսնուի չատ տեղ. զորօրինակ, Վասա-
 կայ համար կ'ըսէ Սուրբ Եղիշէն . Երբ
 Յաղկերտի բանտը ձգուած էր և անոր
 ամեն զարդն ու հարստութիւնը կողոպ-
 տեցին, կ'ստիպէին որ եթէ նախնեաց

գերեզմանները խաղուած գանձ մնացել
է, հանել բերել տայ : Ընդհանրապէս
այս կարծիքն էր Պարսից, երբ Երի-
զու Անի ամրոցէն, թէլէն և Թորդանէն
Արշակունի խաղաւորաց գերեզմանները
կը կրկնէին, ու սակորները կը հանէին .
ցայսօր ալ նշանաւոր շիրիմ մը և դամ-
բան մը ուր որ գիտեն Հայերը, կը կար-
ծեն թէ գանձ կայ անոր մէջ կամ անոր
կից : Այս սովորութեան առիթ տուած
է կա'մ բարբարոսաց ու յափշտակողաց
երկիւղը կա'մ ազահութիւնը : Ես գիտեմ
որ 1872 ին վանայ պարսպէն դուրս հին
գերեզմաննոցի մը մէջէն աղաքները գետ-
նափոր խաղալով ոլուտուկ մը լեցուն
արծաթէ դրամ գտան . **Մէջ** փոշրկով
գեղի առջեւ մեծ առուի մը շուրթն դա-
րափուլ մը կար, ուր հորթարածները բղի-
կով մը ոսկի գտած էին . և կնճայ լեռ-
ներուն ամրոցներու աւերակներէն հին
ոսկիներ գտած էին Քրգերը, որոցմէ
քանի մը հատ գնած էր Զիարաթ գեղի
ոսկերիչ Ովէն :

1869 թուին Գլակայ վանքի միաբան
իննսունամեայ Մեսրովր վարդապետը
վախճանեցաւ, որ հողէ բղիկ մը լցուն
արծաթ մէճիտիյէ և առուի արծաթ մա-

Նէթիւսը անշէն սենեկի մը մէջ ընդ հողով
 թաղած էր : Կայ մարդ՝ որ իւր տանը
 պատին մէջ կը դնէ իւր գանձը և քարով
 տղիւսով կը շարէ : Կայ՝ որ սենեկի կամ
 բակի՝ յատակի սղլւսին կամ սալի մը
 ներքեւ կը փորէ կը խորէ : Եւ այլն :

Իէ .

Եթէ Տարօնոյ շուրջը գտնուած Կին-
 ւայ և Ճաստագրութեայ լեռներուն ու ձո-
 րերուն մէջ եղած գանազան անուն և
 վէպ ունեցող զեւերը , անգիրք , ջրերը
 ու քարտերը մեր տեսութեան ու դը-
 րութեան ենթադրեանք , տստն ամենն ալ
 երկարատևութեամբ պոյնտերու նիւթ ու-
 նին . որք արժանի են յատուկ մանրա-
 մասն նկարագրութեան և վիպագրու-
 րութեան : Բէ՛ , ինչպէ՛ս Կինայք երբ
 Մշոյ դաշտը կը մանկ , Կինան սարերու
 մէջ զարնուելով քարերուն՝ նեղ կիրճով
 մը սղմուելով գո՛ւռ գո՛ւռ ձայն մը կ'ար-
 ձակէ . և այդ սեղը կը կոչուի Գոռ-
 ան , ուր Աստղիկի լոգարանն է եղեր :
 Եւ քանզի զլշերոնոր լուսացուելու սո-
 վորութիւն ունէր Աստղիկը , Գաղօնայ
 սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տա-
 փաւոր կտրիճները , որոյ լուսով կը դի-

տէին Աստղիկի շքնադ գեղեցկութիւնը՝
հնարած է Աստղիկը որ մշուշ սրտով այն
ամբողջ միջամայրը, այսինքն Մշուշ գալան
ծագաց 'ի ծագաց, թէ աւետանի՞ծէ ձմեռն,
մինչ 'ի ծունկս սարեւրուն, որով անհը-
նարին կը լինի որ և իցէ կողմի լեռներէն
տեւեռելի, և գոցէ այս շարունակ և
թանձր մշուշն այդ երկիրը կոչուած լինի
նաեւ Մշուշ Արդէն բնակիչը այս երե-
ստոյ հագնեալը կ'երգեն

« Մշուշ սարեր մշուշ է,

իւր հողն ու ջուրն անոյ է »:

Ի՞նչ:

Ափրատի հետ ներս երթալով, կիրճի
կապաններով և ծրարի մայրաներու և
ձորամայրի միջով կը հասնին նեղ ու սքո-
տիկ երկնքի մը տակ 'ի լեռնոսմէջ. հոն
կ'երեւի բնրդ մը կտրածեւ, մէկ կողմէն
ցամաքին կից իրրեւ հրուանդան, և երեք
կողմով Ափրատի լճացած ջրերով չքա-
տաւ. ջրէն պատուած երեք բաժինն ալ
լերս և սահուն սարու տո՛ւնն, իսկ զաշաթը
տափարակ, ինչպէս գլուխէն դանակով
կտրած խեճոր մը. Ափրատին ջուրը ճիշդ
օղակ կամ օղանանեակի ձեւով կը փաթ-
թախ այդ բերդին, ու անցնի 'ի երթոյ

Կը երկրայն ուղիւն . այս բերդն է Ան-
 իկն և անհարկէլն Ուշան, միշտ նշանաւոր
 Տրդատէն յառաջ, Տրդատէն ժամանակ .
 և Մաթիթանեանց օրերուն . որ իւր հետն
 սէրի գարտուոր սրատմութեանց յիշա-
 տակաները :

Քուռ հոռին մէկ քովն է Աղանաւար ,
 որոյ գագաթը ուղիղ տափաւորակ է ճիշդ
 սեղանաձեւ . իսկ Քուռ գոռին միւս ամին
 է Սեւ սարն կամ Սեմն , այն է Տարսը ,
 որ Մայ սարաւ կ'ըսուի . զանազան գլուխ-
 ներու բաժնուած , բայց իրենւ մէկ տան
 մէջ մէկ հերդաստանի անդամք . իրարու
 մօտ ծունկ ծնկի , դէմ դէմի սրուղու գած ,
 ձորերով : վտակներով , գեղերով լի :
 Սնթովք լեւան այս լեռանց մեծ եղբայրն
 է ամենէն բարձր : Մարութան կամ Մա-
 րաթու լեւան՝ ասոնց մէջ սուրբ և բա-
 րեպալան է , որ Մարութա ճղնաւորին և
 Կոխկոպտին անունով յորջորջուած կը
 'Յուի . այն՝ որ սուրբ Շմառն Կոխկո-
 պոսի և Արեւելեան վիպից նշխարները
 ի Պարսից բերաւ և բիւրուոր մատուց-
 ներ Սողովեց ու Մարտիրոսայ քաղաք
 Նիքիէրաւ լինեց . որ հետի ի մարտն
 նէն : Ստուռնք կամ Սասնայ անունն որ
 եղբարս ԶԶ ամենէն զօրեղն էր :

Պարտեյին՝ երկաթէ կողերովն ու օտարա-
գլխովն . և , որ ասպնջական եղած է Ա-
սորոց Սենեքերիմ արքայի որդւոց Ադ-
րամէլիքին և Մանասարին , Քրիստոսէն
հազարաւոր տարի յառաջ :

Ծովասար լեառն՝ անոնց զեղեցիկ քոյրն
է , որ Առաքելոց վանքին մօտ է , և աս-
տիկ ծով մը ունենալով իւր դադաթը
այս անուանով կոչուած է . այս ծովակին
յուրջ բուսած սլարկեղտ մանիչակները
երկնազոյն մտրուք կը ցուցնեն . և ան-
թիւ են տեսակ ու գոյն զանազան ծաղ-
կանց , որ կ'ղմայլեցնեն արարածները
իրենց տեսքով ու գոյնով : Իսկ լայնաբ-
ժիչն աննման ու յոյժ պատուական է
այս սարին :

Խշիթը , թէպէտ անոնց մէկ կատրն է ,
բայց խորիմ է . դար ու վտտ և քարուտ
դիրք մը ունի , կարծր և ծուռ ու մուռ
փայտերով սաղարթալի . որոյ բնակիչ-
ներն ալ նոյնպէս կոչու , սոսյո և ամենի
մարդիկ են մինչեւ ցայսօր : Խշիթէն կ'իջ-
նաս յիշնոյ մօր , ուր խաղչն է : Եւ Սգ-
նուամօր , որ ~~Գիւնի~~ կը կոչուի : Կ'եր-
թաս կարճկան , վանայ ծովափը , և Սորփ
զէղէն անցներով մի երկար և ձիու կողի
ձեւ ունեցող կապոյտ գունով լեռ մը կը

տեսնես, այն է Կապուտիոյ : Անկէջ
Ռչտունիք, Արտոս լեռք, Ոստան, Հայոց
ձոր, Վան կամ Տոսոյ գաւառը :

Ի՞նչ .

Ընթերցողին յայտնի է թէ ո՞րչափ շտա-
պաւ կը թռչի գրիչս, առանց ուշադ-
րութիւն ընելու վերոյիշածս և չյիշածս
լեռանց, դարեւանոցաց, բլրոց և ամենայն
վայրաց նկարագիրն ու վկայերն ներկո-
յացանելու : Ես նպատակ ունիմ յառաջ
վազելու : Եւ որովհետեւ այս իմ գրա-
կան գործս իբրեւ յուշարար և ծրագիր
կ'ուզեմ ներկայացընել, բաւականէն ա-
ւելին չեմ ուզեր երկարել : Արտան ձե-
ռընչաս եղեր ու հաւաքեր եմ, և որքան
եւս պատեհութիւն ունենամ հաւաքե-
լու, զանոնք ալ զատ գործ կ'ընեմ, կամ
այլոց քան զիս հմտագունից և աշխա-
տասիրաց կ'առաջարկեմ :

Ես չյիշեցի այն կողմերը գտնուած
հանքային ջրերը, որոց մէջ նշանաւորն
է 'ի վարդ • Լուլուր • ջրմուկները :

Ես չյիշեցի Քապաղջուրի մէջ եղած
շշեիի և շշի հանքեր, և այն երկրի
ստորագրութիւնը, և աւսանդական խօս-
քերը :

Ե՞ս չյիշեցի Լինն լերանց և անոր բեր-
դերուն ու ձորերուն անունները, անոնց
բնակչաց նախնիին և արդի անկախ՝ ըսայց
վայրենական ասպրտառը. ուր Քրդերու
բազմաթիւ Ամիրաները կը բնակին :

Ե՞ս չյիշեցի Սասնոյ և Նոյիժայ փն ու
ներկայիս բնակիչները . և թէ՛ անոնց ծո-
ցերու մէջ ի՞նչ գեղեր, ի՞նչ կոթիճներ
կը գտնուին Հայոց և Քրդաց, որոց կա-
նայքն անդամ գինեաղ են . և իրենց
զէնքն ու վառողն իրենք կը շինեն : Թէ՛
ի՞նչ սքանչելի բան կը լինէր սցս ամենուն
կենցաղամարութեանը նկարագրին հետ,
և իրենց զդեստուց ձեւն ու կեանքի
զրաւմունքը ստորագրուէր, կամ անոնց
սպասկերները լուսանկարով հանուէր :
Թէ՛ Մշոյ լերանց շղթային վրայ քսմի՛
քանի՛ բերդեր կային, անոնցմէ քանիսը
Մուշեղի անունով են . և մնացեալները
որո՞ց անուն կը կրեն : Թէ՛ ս՞րն է Ուսլան
բլուրն : Թէ՛ քանի՛ գեղեր կան այդ լե-
րանց ստորոտները և դաշտի մէջը՝ հնա-
գոյն, որոց անունները կ'ոտուգարան-
ուին . և ամեն մէկ անունը՝ մէկ մէկ պատ-
մութեան մատենան են անցելոյն :

Ե՞ս չյիշեցի Ակունեանց ցեղի տիրաւոյն-
առութիւնը Տարօնոյ երկրին, Թէ՛ ո՞րքան հին

և քաջ՝ և դասն են Մամիկոնեանց հոն դալէն
յառաջ։ Թէ ի՞նչ պայցներ կան սեռն զբայ-
ն, թէ ի՞նչպէս դեռ կայ դեղ մի Հայոց
Սայաթ-Բեմ Մայիսն անունով։

Եւ չիլէցի այդ երկիրներու մէջ և սա-
րեխա վրայ բնակող Քրդերու թիւն ու-
ցեղերը։ և թէ ի՞նչ են այդ ցեղերու ա-
նունները։ և ի՞նչ գիտէիր անոնց ծագ-
ման ու կեանքին վրայ։ զարօրինակ, Հա-
նանի, որ Մաքիան ալ կ'ըստին, «Մա-
միկոնեան տունն ենը մենք» կ'ըսեն։ Պը-
լանի։ «Եւ ճեր հայերն կը խօսին,
այնպէս՝ «Հայ եմք եղեր, կ'ըսեն, ու մեր
ապրտութեան համար գէնք չձգեցինք,
հաստաքս փոխեցինք»։ Թէ ուստի՞ են և
որքան Զաչ Քրդերն, և ի՞նչ անոնց
կեանքը։

Եւ չիլէցի այն ամեն չէն ըստած
դ երեղանները, զորս Քրդերը կը գտն-
ուեն, և չառնակ Հայն ալ Քրդին հետ
սխալ կ'երթայ հոն։ Բայց ո՞վ էն այդ
դ երեղաններու նմեկեայները, որք առ
հասարակ ծառերու պրտներով յիշա-
պտաւած կը լինին, և դարերու վրայ
բարձրադիր։ Ասոնք կամ Հայոցմէ պա-
տուած ճշնասորի մը կամ նահապա-
կի մը չիլիմ են, կամ կոռի մը մէջ ին-

կած քաջի մը . թշնամեաց գնդէն , կամ հայրենեաց ու կրօնի պաշտպաններէն ինչպէս է այն ~~պէտք~~ Գլխակայ վանքի և Լըվարսայ մէջ տեղ , ուր ըստ պատմութեան Զենորայ՝ կա՛մ Արման Գրմասթեան է , որ արձանացաւ Աւերուանի նախադարին զարկէն . կա՛մ Գեթուեհոնն է , որ թաւալեցաւ Տրդատի բազուկէն : Տեսած եմ ինն Նախիջեւանու գերեզմանատան մէջ մի ցած կամարով ծածկուած շատ ինն դերեզման , զոր Հայք և Պարսիկք Նոյի գերեզման կ'անուանեն : Նոյն օրինակ մի գերեզման եւս Մարտնդ քաղաքի մէջ կայ , ուր բնակիչք բոլորովին Պարսիկ են . բայց հրազ լուսով կը պատուեն այն շիրիմը , և կը պատմեն թէ Նոյայ ~~կնոջ~~ գերեզմանն է , ինչպէս որ մեր հնագէտքն ալ ~~Արտուր~~ անունը կ'ըստուգարանեն ՄԱՅԻ ԱՆԴԻ :

Ես չյիշեցի այնքան աւեր և չէն եկեղեցիները , վանքերը , մատուռները , և անոնց վերարերեալ պատմական հրաշքները , և աւանդական խօսքերը :

Ե

Զոր օրինակ ,

Մշոյ Սուրբ Կարապետի վանքը՝ կայ մի

կաղ Դեւ, որ վառուած կրակներու մո-
խէրը կը շաշակէ դետնի տակով կը տա-
նի երկու աւուր ճանապարհ դէպ ՚ի Տիգ-
րանակերտ Փրէշ-Պահ դեղին մօտ կը
թափէ, որմէ սեծ բլուր մը ձեւացեր է:
Այս Առուղներու այս մասին լինած եր-
դր:

Այս անգամ արհեստը թողնվեց ղիւանի:

լըցէց զլընդ ան .

« Կառ ԴԼԷՆ ԵԿԻՐ ԿԱՍՈՐԳ , ԷԿԱՄԱՆ .

Չիւ քի զհինք զընդան .

«Ես կ'եղնիմ Սուրբ Կարապետու փո-
 յանձնը»

« Տանիւմ թափեամ փրկութեան ,

« Երկու օր Բր/անոսս զայ զատաստան » :

Դիւաց ահագին բանակ մ'ալ սուրբ
կոնոնոսի վանքը կայ կարասներու մէջ
ու գետնի տակը թաղած, բերանները
դմած մինչ օրն դատաւտանին : Իսկ
Հողւոց վանքը, որ վասպուրականի մէջն
է, հին ալ Ղարաբաղի անունով
Դեւ մը կայ, որ նոյնպէս թոնիրի մո-
խիւրները կը թափէ, և շատ անգամ ալ
մատաղ ողաց կ'երեւի եղեր : Եւայլն :

Վանայ Արտամետու մօտ կռնկու վան-
քին սրաամութիւնը կ'ըսէ թէ՛ կռունկի մը
կոտրած ոտքը վարդապետն ողջացուցեր:

է, և կռուներ Հաւատարմեան տօնին աշ-
կոյղ մի հասած խաղող բերեր է վարդա-
պետին, որ պատարագ պիտի ընէր ու-
րածակցու շունէր: Եւ, թէ՛ որ մէջ վանքի
մշակաց դաշտի մէջ ցորենն հնձելուն՝ հա-
րիսաց եփել տուեր է վանահայրը. օձ
մը մէջն ինկեր, առանց զխոնարու պիտի
ուտեն եղեր, կռուներ զինքն զարկեր
հարիսացին մէջ օձը հանելու, ինքն ալ
մէջը մնացեր մեռեր է, ու հարիսան խու-
փելով օձէն թռնաւ որտեղէ՝ աղապտուել
են:

Քութկու սուրբ Գէորգի վանքը, որ
Մոկաց բարձր, ամայի, և ձիւնոտ լեռան
մը վրայ շինուած է, ուր ունիորդները
բարդղել կը մնան շարաֆներով, և կը
խնամուին, Արեան լեռան Գովինկեանց
վանքին տէս: Հոս աղլոր կայ, որ հոս-
շակողի պաշտօն կը վարէ. երբ նա լաօնի,
ուղեւորները կը վտառին ճաճիւղ հոյե-
լու. երբ օդը վտանգաւոր թուի, քանի
ո՞ր քոյրովին տնիսօս կը մնայ. եայլն:

Ես շխլեցի Կարճկանից, որ Կարճեայր
էամ Կորդուաց լերինքն են, ու Մոկաց
և Շառախու լեռանց պետ ոսկոտ քարերաց
փրայ եղած հին գրոյցները: Այլ կաճկասց
աղբիւրը, որոյ ջուրը խմողները խեղա-

Թափ կ'ըլլան եղեր, և այդ նշանայ
 գեղացւոց վրայ շինուած հազար առաս-
 ոյններ: Կտարուկողայ վրայ խառնած-
 ները: Արտամետու քանայ խառնած առ-
 հազին ապստամբը, այդ Զամկրտմ Լաշ
 ծածկերուն կապեր, և վանայ բերդէն
 պարսեալի պէս նետեր է մինչեւ հոն:

ԼԱՔ

Վարացայ լեռը: որոյ գագաթին վրայ
 ելլողը կը տեսնայ եղեր թէ ինչպէ՞ս ա-
 րեւը վերջնաւոյսին կը մտնէ ծովը կը լո-
 քանայ, մաքրուելու և հանգչելու՝ բրած
 ուղեւորութենէն: Թէ՛ այն ժամուն յա-
 րեւմուտս երեւցած շառաղոյն, մոխրա-
 դոյն և ձիւնադոյն ծաղ ծաղ ամպերը ա-
 րեւուն անկողնոյ քօղը և վարացոյրներն
 են: Թէ՛ անոր անկողինը ծովուն տակը
 ձգուած է փրփուրի վրայ: Թէ՛ տրեւը
 թաղուորն է, ու լուսինը թաղուհին:
 Թէ՛ սղխարս արարած քնացած ժամու-
 նակը՝ լուսին կ'ելնէ չլկելու որ չտեսնան
 զինքը: ու բարիքներ կը սփռէ սրտաւ-
 ծոց, և սոսիթխածութեան համար եր-
 քեմն ամպէ քօղ կը ձգէ երեսին: Թէ՛
 աստղերը՝ լուսնոյ կոյս ընկեր և նաժիշտ-
 ներն են: Հարօրսմու աստղերը՝ նշոն

կու տան , որ ժամանակին վարողն ու
 քանողը՝ բազում արդիւնք կ'առնու :
 Տարողողը նշան է՝ որ ժամանակով ուրիշ
 արարածոց աստուած իւր մշակները
 զրկեր մեր երկրի աստուծոց կալէն յար-
 դերը գողցեր , ու մեր աստուծոց հոգե-
 տակները նետ աղէղով զարկեր սպաններ
 են գողերը . յարդը թափեր երկ-
 նից երեսն ու մնացեր : ~~Եւստ~~ աստ-
 ւերը՝ նշան են որ Ստուած ամեն տղ-
 խատաւորին իւր վարձքը կը իջուէ՝ կու
 տայ : Յոլացող ասուպները նշան են որ
 այնքան մարդ մեռան . վասն զի ամեն
 ծնած ու ողջ մարդոց մէկ մէկ աստղ կայ
 երկինքը , և մեռած վայրկենին կը սու-
 սանի աստղը :

Եւ որովհետեւ Հայաստանի մէջ կա-
 նանց սեռէն՝ միայն երախտայից և սլառա-
 ւանց արատնութիւն կայ երեսրաց ե-
 րեւնայու , և բարձր ձայնիւ խօսելու .
 իսկ հասած աղջկունք , նոր հարսներ և
 մանկամարդները թէ շորով կը փաթ թուին
 կը ծածկուին , և թէ մունջ ու նշանադի
 կը խօսին մարդոց հետ . այսպէս է մեզ
~~լուսինն ու~~ թէ եւ թագուհի վինի , մութ
 ժամերուն այցելութիւն կու տայ տիեզե-
 րաց , և մարդոց աշխատասիրութիւնը

նշանացի կը քաջալերէ :

Վարադայ սարէն կ'երեւայ արշալոյսէն
 առաջ յարեւելս արեւուն ծագումն . ահա-
 գին լեռան մը աակէն կ'եկէն նախ 12
 շէնքեր , սեւ սեւ արտաքներ . և այդ
 լեռան վրայ լուսեղէն ճպոթներով ճա-
 ռագայիւթի սլէս կ'դարձնեն . լեռը կը ցած-
 նայ . ամեն սարերը իրենց զլուխը կը
 խոնարհեն . արեւը իւր երեսը լուսոյած
 ժամանակ ջուրի ցողերով կը սրսկուին
 սարերը և դաշտերը . հաւքերը սմենքը
 վեր կը թռնին այս քրի սրսկումէն ,
 կ'արթնան կը ճրփան . յանկարծ արեւու
 ռակի գլուխն ու հրեղէն բրշտն կ'երե-
 ւայ : Թէ՛ հրեշտակները կը հանդերձեն
 արեւուն անկողինը , և կը հանեն ու կը
 հագուեցնեն անոր հրեղէն հալաւը :
 Թէ՛ արեւու անձն՝ ջաղջի ջրտան ճախրին
 կամ գունդին ձեւն ունի , որ գլորուե-
 լով կը դուռնայ ու կ'ընթանայ , և այդ
 գունդի փառերէն լուսոյ ճառագայթներ
 կը ցլածան , ինչպէ՛ս ջուրի ցնցուղը ջաղջի
 դունտէն : Թէ՛ սառածանները բիւրբիւրոց
 կը ժողովին երբեմն և կ'ուզեն հակառ
 կայնել արեւուն , որպէ՛ս զի տնոր լոյս
 երեսը չտեսնան մարդիկ . բայց հրեշ-
 տակները հրեղէն սրով կը պատերազմին ,

կը գարնեն, կը վաճեն գանձեր սէւ սաւա-
րու մէջէն . և այս կռիւի ձայնն է տը-
ղերէն կըսած սրտառան . վայլակը՝ Գոթ-
թիկէ հրեշտակի սուրն է . կայծակը՝ հրե-
զէն նետն . ու ծխածոներ՝ աղեղն :

Վարդապետ լեւը՝ ուր լի է դանաշան
ծաղիկներով, պաղտալ աղբիւրներով,
երկներով, և օխարայ հոտերով . իւր
մէկ կողմի վրան ունի ֆէշէշ ֆէշ . և անոր
շուրջը Սալման Եղլաֆն . արքայական հո-
գանայ . անգի դրախտանան : Հոն է Ռ-
կիրակի գեղը : Արապալ լերան գլուխն
է Հօխօխանանց խաչին սրահուած ու
յայտնուած կարմիր աղաւտածը, Գլխ-
անուամբ : Այն անգէն սպառ կերեւի
Մասիսը, և Հայաստանի շատ տեղերը :
Հանդամին վրայ է դնին Վարդապետ կիսա-
փուշ . և այս փառի շուրջը առուակներ,
փտակներ, մարդեր, դաշարիք՝ հողէն
չառ . Քրիստոսի աղբիւրը, Կոթն աղ-
բիւր, խոշ աղբիւր, անհնազանդիչ ճը-
րեր : Մէկ կողմը ձորամէջ և զառ ՚ի վայր
կու գայ յեօթնադմբէի տաճարն Վա-
րդապետ . միւս կողմն առաջ Գլխօրի ա-
ղբիւր անգէն և վանքը . նոյնպէս ձորամէջ
աղբիւրներով զառ առաւել . Պատմաբանայ
լուրը խիստալ . և Կոթն աղբիւրն . և Կոթն

և այս տեսչերը ॥ Գլխիդ որն ու վա-
րայ , պատն ու մաշին , հաւքն ու ճծաղ ,
կովն ու հորթիկ , ախոտաւորն ու տար-
փաւորը , զուսնան և նաղարան , սերն
ու մածուն , կոն ու կարաղ , խորովածն
ու դիւին , պարն ու կսիւք , ժամն ու
դատարարը ամենը անդի կունենան
դարնան կենաց սրերուն մէջ . բարե-
պաշտներուն և վայելչասիրաց միանդա-
մայն ցանկալի և պահպանիչ :

Այս թեոք՝ բոլոր վշտնեցւոց ինչպէս
դրոտանաց , նշնզէս և բանաստեղծա-
կան՝ Եղեատապաւթեանց տաարկան և
նիւթն է : Ունի նա իւր հին պատմու-
թիւնը թաղաքական և սրբաբան : Ունի
հրապուրիչ և ազդեցիկ բնութիւն վա-
յելչական , որոյ քարերն անգամ մայն և
բարրաւ ունին : Սերովքից , մուսայից ,
քաջաց և վարելեաց վայր ճանչցուած է
նա : Շուշանիկի Շուշանց դեղը և անոր
դերեզմանը , զոր Շուշան իսթուէի գե-
րեզման կ'անուանեն ցոյսօր . Ապարան-
ջան աղբիւրը , այդ արքայադուստր Շու-
շանիկին օժիտը . Պղնձէ քաղաքը՝ վա-
րագայ դաշտին մէջ . և յաւենայն կող-
մանց շէնքով , աւերակով , նշանաւոր ա-
նուններով պարտաւիրուած այս լեռան :

ամեն կողմէն իրեն կը նայուի, ու ինքզ
կենսատու օգ և առատ ջուր կը բաշխէ
երկրին:

Դուրսեւոր որ վարագոյս սարի
տակէն կը բղխի, և անյիշատակ ժամա-
նակներէ հետէ իմաստունները հնարեր
են խրամով մը գետնի տակէն անցընել
անոր ջուրը, որ Զորովանը, Գրուան-
դանց, և Սլղոյ գետերու տողելէն իւր
ընթացքը կ'առնու և կ'երթայ վանոյ
բերդի ներքեւէն մինչև ծովուն միջա-
կէտը ու այն տեղ դուրս կու տայ իւր
ջուրը: Թէ՛ այնքան ահագին և անհուն
է այս գետը, որ եթէ բացուի իւր ծած-
կոյթը՝ պիտի ջրասուզէ այդ քուրը եր-
կիրը: Թէ՛ յառաջ այդ ջրով ծածկուած
է եզեր քուրը վանոյ հովիտը ծովի բեր-
նէն մինչև վարագոյս սարը: Թէ՛ ինչ-
պէս մինչև ցայժմ տեղ տեղ գետնի
վրայ տկանջ կը դնեն և այդ գետի ըն-
թացքի շատաչիւնը կը լսեն: Թէ՛ ինչպէս
երբեմն տեղ տեղ ծածկոյթը ծակուեր է
և մարդ կամ անասուն անկէջ ջուր խը-
մած՝ երբեմն ալ լուացուած ժամանակ,
ջուրը դիրենք քաշեր կլեր կամ խեղդեր-
արդէն ստունց համար է որ Գայլ գետ
կ'ըսեն:

Թէ՛ ի՛նչպէս վանայ բերդի արեւ. Եւ-
սեան ծայրը ապառաժի մը տակէն շն-
ակ մը կը բղխի այդ ջրէն, և անունը Նոռ-
խոռ է. այս ջրի մէկ մասն է միւս ակ մը.
որ կը բղխի մօտ Խոռխոռին. Եւս-
րուած հին մզկիթի մը քով, որ ըստ
Թովմայի Արծրունւոյ, Գաղիկի շինած
չքնադակերո՞ւ Ս. Սիօնն է. և այս ջուրը
կ'երթայ խազախորդ արանը, ուր կանայք
ուխտի կ'երթան լուացուելով բազմ լայ-
ուելու և տղայ ծնանելու համար: Այս
տեղ գայլութիւնը կը փոխէ այդ ջուրը:

ԼԲ.

Վանայ մէջ մէկ թաղ կայ բնակչաց,
բերդի պարսպին դուրս, որ մինչեւ
ցայսօր ՀԱՅԿԻՄԱՆՔ կը կոչուի. ստուգա-
բանէ՛ այս անունը և կը գտնեա՛, որ՝
Հայկը իջեվանած է այն տեղ. գուցէ Վան
թաղ աւորէն և Շամիրամէն յառաջ Վան
քաղաքը՝ Հայկաւանքէն կոչուեր է ՎԱՆ:

Հայոց ձոր, ուր Հայկին ու թէրայ
պատերազմն եղաւ, մինչեւ ցայսօր Հայոց
ձոր կը կոչուի. այն տեղն է Տըրտղ գե-
ղը, ուր Հայկի լայնալիճ նետով բացուած
հսկայ բէլի դրահապատ կողի ալատուհա-
նէն արեւուն շողը կը անանուէր. այն

տեղ է Հայկ (1) և Աստուածաշէն անու-
նով՝ գեղերը : Աստուածաշինու առ-
ջեւն կայ մի հնաշէն բերդաձեւ մեծ
բլուր , հաւանախանութար Հայկի դաստա-
կերտ ամրոցն է , որոյ վրայ գեղին ու-
լերը կ'արածան այսօր . և քանի մը տարի
յառաջ ուլարած մանկտին մի քանի հաա
երկաթէ նետի գլուխներ դաւած էին ,
զորս զեղացիները իրենց խովի և գերան-
դի շինել տուած էին : Ի՛նչ անգին գիւտ .
ինչ խորհրդաւոր գործիք :

Ո՛ւր տարաւ և ո՛ւր բերաւ զիս այս
նկարասիքը , զոր միայն իբր ծրագիր կը
գրեմ : Դառնամ պիտի , դադրիմ պիտի .
քանզի անսահման են այսպիսի վայրերը ,
և անսպառ՝ անոնց վրայ խօսուածներն
ու երեւցածները :

Ուխտարհ մը որուն զիւցարանականը
Քրիստոնէականի փոխուած , մեղեանը՝
սուրբ տաճարի , զոհը մատաղի , կուռ-
քերը խաչքարի , և ամեն ինչ որ զիցա-

(1) Բնակիչք խել կ'անուանեն այս գեղը , և
խառն յոր կ'անուանեն զՀայոց ձորն , որ կրնայ
բուռիլ նաեւ Հաւոց ձոր : Յայտնի է որ Վանքիք
նախապէս կը հնչէին : Իսկ Աստուածաշէն՝ դուցե
լինի Հայկաշէնն . թէեւ սրատիւնները զՀայկաշէնն
Մանազկերտի մօտերը ցոյց կու տան :

Նուէր էր՝ Քրիստոսանուէր եղած և սըր-
ւաղնադործուած, բայց աւանդապահ-
ներն անհետ ալ չեն թողած իսպառ-
հնոց գրոյցները և ծէսերուն ու արարո-
ղութեանց պատմութիւնները, առաս-
պելները։ Ասոր իւրաքանչիւր գաւառը
զատ զատ անձանց գործ է ստորագրել,
՝ զատ զատ մատեան կազմել։ Միայն թէ
չեմ կարող զանց առնել նաեւ թուի մա-
տենիչն և Յոսէֆ խաւիչն վրայ ալ բա-
ցատրութիւն դրել համառօտ մը, որոց-
մով լիքն է Հայոց աշխարհը։

ԼԳ.

Հայաստանի մէջ իմ տեսած տեղերը,
հազիւ գրեթէ՝ կը գտնուի գեղ մը, որ
թուիմանուի չունենայ. թէպէտ քա-
ղաքներու մէջ ալ կը գտնուին։ Ամենա-
փոքրիկ մատուռ մը, կամ տոանց կա-
ւաչադասի շարուած քարերով շէնք մը,
որոյ մէջ տղայ մ'անդամ չդարունակիր,
սաչքար մը, ուր կամ կոտրած, կամ գե-
ւեզմանաձեւ շէնք մը, և աղոնց մէջ ճրագ
և խնկանոց, ուր կ'երթան բարեպաշտ
անայք և ցաւագար կամ ախտաւոր
անձինք ձէթ և մոմ վառելու, խունի
ծխելու, ծունի գնելով, կուրծք ծե-

հելով, լալով և սլաղատելով իրենց ուխտ
 ար կը կատարեն : Թուի մանուկն այս է :
 Թէ փոշոցներու մէջ լինի այն, թէ տունե-
 րու մէջ, և թէ այնպիսի տան մը և այ-
 դիի մը կամ արտի մը մէջ, զորս Հայոցմէ
 առած լինին Տաճիկները, այսու ամենայ-
 նիւ Հայերը ազատ են իրենց Սուրբին
 ուխտի երթալու, Սուրբին հրաշքները
 հոգակելու, որում վկայ կը հոգեն զնոյն
 իսկ Տաճիկները . և այս աւանդաստանու-
 թեամբ և Տաճկաց վկայութեամբ՝ Թուի
 մոնուկներէն շատերը շինուած են եկե-
 ղեցի, ժողովրդանոց, նոյն տնունը սլա-
 հելով Թուի մանուկ : Իսկ թէ ի՞նչ սկիզբն
 ունի այդ աւանդաստանութիւնը : — Ինչ
 կը թուի թէ՛ կամ իրօք Ս. եկեղեցեաց
 տեղ են եղեր այդ տեղերը, զորս բար-
 բարոսութիւնը քարուքանդ է ըրեր, ան-
 հետացընելու նստատակաւ Հայոց աշխար-
 հէն քրիստոնէութիւնը . բայց սրտի տա-
 ճարները մնալով կենդանի և անմահ՝ նշա-
 նակած են այն տեղերը, և որդւոց յորդի
 ցոյց տուած ու պաշտած՝ շէնքին տեղը,
 և անոր հոգն ու քարը նուիրական են պա-
 հած : Եւ կամ, հալածանաց դարերու և
 տարիներու մէջ, սուրբ հաւատքի համար
 նահատակուողներու արիւնը թափուած

կամ անոնց թաղուած տեղերն և զած են ,
 զորս նոյնպէս պաշտելի պահած են : Եւ
 եթէ Թախտնայ կոչուելուն և անուան
 ուշադրութիւն ասանք , թերեւս լինին դո-
 քա մանուկներ , խլուած իրենց մայրերու
 ձեռքէն , կամ կպած անոնց ստինքին , և
 գրկին մէջ մորթուած քրիստոնէութեան
 անուան , և սիրոյն համար , թուլս դոյն
 ստացած բոսորային արեան մէջ թա-
 խախտուելով . որոց յիշատակի համար յա-
 տուկ պատմութիւն մը չ'իայ , բաց 'ի այն
 սրբազան երգէն Շարականոցին , որ է
 « Կամաւոր պատարագք , մանկունք տիօք
 « և կոտարեալք իմաստութեամբ , որք վո-
 « խանակ կաթին արրիք զդինին զմայլե-
 « ցուցիչ . բարեխօսեցէք առ տէր վասն
 « մանկանց եկեղեցւոյ » :

ԼԴ.

Յոգնեալ այն խաչաքարերն են , որ
 քաղաքից դուրս ու ըստ մեծի մասին վան-
 քերուն մօտ , գեղերուն մօտ , արտի , ան-
 դաստանի բոլորը գտնուած բլուրներուն
 վրայ տնկուած են : Այդ խաչքարերը
 կամ առհասարակ գեղացիք միանալով ,
 կամ իշխան մը միայն իւր քսակով , ծախս
 կ'ընեն , կը տնկեն , օծել կու տան մեծ

հանդիսիւ այդ քարին վրայ քանդակուած խաչը , և կը տնկեն 'ի պահպանութիւն իւրեանց գեղին : Մեծ հացկերոյթ կը կազմեն , եզներ կը մորթեն , հարիսայ կամ մատաղ կ'եփեն , բոլոր հասարակութեան անխտիր կը կերցընեն : Այս բարեպաշտ սովորութիւնը մինչեւ այսօր եւս պահուած կայ Հայոց մէջ : Թէ ինչո՞ւ համար ըսուած է *Յաւանքաւ* , վասն զի երբ տարածամ ձիւն կամ կարկուտ տեղայ , բերքերուն վնասէ . երբ մարախն ու թրթուրը բոյսն ու կանանչը դօսացընեն . երբ երաշտութիւն լինի . երբ ցաւ ու մահ պատահին մարդոց և անասնոց . երբ երկրաշարժ լինի , և ինչ վնաս որ պատահի երկրին , այն որ մարդոց ըրածը չէ , Աստուծոյ ցասումն կը համարին . և այդ ցասման գէ՛մն առնելու համար Քրիստոսի խաչին պատկերը կը բարձրացընեն այսպէս երկնից առջեւ , որ պատուհասիչ հրեշտակը պատկառի խաչէն , և Աստուած հաշտուի : Ու բաշխելով հաց և մատաղ հասարակութեան , իրենց սրտի ներողութիւնը միմեանց և դժածութիւնը 'ի գործ կը դնեն , որպէս զի և Աստուած ներէ իրենց յանցանաց :

Եւ տառնու իւր ցասումն երկնաւոր Հաբն
գլխած :

ԼԵ .

Թէպէտ ճիգ կ'ընեմ շտապել հասնիլ
վերջաբանիս կամ բուն գրքիս նպատա-
կին , բայց նիւթերու առատութիւնը
հարկ կը դնեն երկարել խօսքը : Հիմա-
յնորէն միտքս եկաւ , քանի որ մեր մաս-
դրութիւնն է ժողովրդական կեանքի
ծանօթութիւններ յիշել , որոնք լոյս կա-
րող են տալ մեր ազգային պատմութեան
և լեզուին կամ գրականութեան , ուչա-
ղբութեան առնելու է ուրեմն անոնց
մէջ եղած տնական , գեղջկական , քա-
ղաքական և կրօնական արարողութիւն-
ները , առածները , երգումները , անկճ-
ները , օրհներգները , երգերը , պարերը ,
տղսյոց խաղերը , որոնք առ հասարակ
կեանքի և լեզուի պատմութիւնը կը կազ-
մեն : Օրինակ . — Փետային՝ թաղաւոր
կ'ըսեն . անոր գլուխը փետուրէ ~~էն~~ կը
ղարնեն . պսակի ժամանակ մէկը թուր
կը բռնէ , իբրեւ մաղխաց կամ դինակիր
թագաւորին . մէկը՝ թաղաւորին հալաւ
կը հագցնէ . մէկը՝ բոլոր հարսանեաց
սեղանին կերութումը կը տնօրինէ , խաղն
ու հանդէսը կը կարգադրէ : Փետայն ծա-

մէն երաժ ժամանակ ձի կը նստեցընեն ,
 և օյն աեղը իւր ամերով դրամ կը սիրէ ,
 աղբատներ և մանկտին հրճուելով կը
 հաւարեն , « Աստուած շատ արեւ տայ
 մէր թաղաւորին ու թաղուհւոյն » քո-
 տալով . 'ի յիշատակ՝ Տեղ ոսկի տեղաւոյն
 'ի լիեալութեան Սրտաշիտի և Ստիճի-
 կան . . . »

Գուռնայի և նաղարայի մայնով և
 պարողաց առաջնորդութեամբ կ'ընթա-
 նայ փեսայն . և երբ տան առջեւը
 կը հասնի , շէմին վրայ մէկ խոյ կը մա-
 տաղեն , և թաղուհւոյն թեւէն բռնած
 ներս կը մանեն . այս վայրէկնիւ տէր-
 տէրն ու տիրացուն « Արեգականն ար-
 ցարութեան ծաղման արուսեակդ » շա-
 րականը կ'երգեն , գուռնան կը փչէ , պա-
 րոյք կը զարեն , թաղաւորի մայրն ալ
 քաղցր փոխինդ ու եղով բաղարջ , և
 պանաղան միրգեր կը հանէ եկաւորաց
 առջեւ՝ վառած մոմերով : Ուրիշ մէկը՝
 « Թաղաւորի մէր դուրս ելիր , քեզ ի՞նչ
 ու ի՞նչ եմ բերեր » խորհրդաւոր խաղը
 կ'երգէ , որուն մէջ հարսի տնական
 պաշտօնները կը թուեն : Թաղաւորի
 մայրը խանդաղատեալ արտասուովց
 կը համբուրէ իւր թաղաւորեցեալ որ-

դին և հարս թագուհին , որ գլխէն
մինչ ոտքը քողարկեալ ծածկուած է :
Եւ այլ շատ արարողութիւններ կան ,
զորս չգրեցի մանրամասն :

19.

Տղայոց և երիտասարդաց խողերու
մէջ այնպիսի տեսակներ կան , որք սրա-
ղաբար մարմնամարդութիւն են . և քա-
նիններն ուղ մարտադիր սրտերադմիկ
կրթութիւն : Խիստ մարտաբ հանելուկ-
ներ յօրինած ունին . և բազդի խաղերը ,
որոցմէ է՛ն նշանաւորն է վիճակի խաղը :
Վիճակը կոչս սղջիկները կը սրատրտտեն
Համբարձման տօնին , եօթն աղբիւրէ ճուր
լեցընելով մէկ ամանի մէջ , և վարդով ,
ուհիանով և ամեն բացուած անուշաճոտ
ծաղիկներով կը զարդարեն զոյն . իւրա-
քանչիւր կոչս մէկ խորհրդաւոր նշան
կը դնէ վիճակ . դիչերները աստղունք կը
դնեն զայն , և ամենայն զգուշութեամբ
կը հսկեն . վստն պի երիտասարդները
հետամուտ են զողնալու : Սքանչելի է
այն տաղը , զոր վիճակի բացման ժամուն
կը նուագեն օրիորդները . իղնեբով վի-
տաղ , յորում իւրաքանչիւր ոք կոչս իւր
ապագայն , իւր կեանքը , իւր սէրը կ'ամ-

փութէ 'ի մի երիտասարդ , որ լինի աղ-
նիւ ձիրքերով , ազնիւ մարմնով , արի ,
վեհանձն , յաջողակ , բարեպաշտ , իմաս-
տուն , զոր կը խնդրէ բազդէն առ իրեն
համար ամուսին կամ փեսայ . և ահա
երջանիկ է նա : Իւրաքանչիւր աղջկան
ըզձացած հանգամանքները , որոցմով հա-
մակիր պիտի լինի փեսայն օրիորդին , և
այն հանգամանքները՝ որոցմով երջանիկ
պիտի լինին երկուքին , այդ տաղերգի մէջ
կը թուեն : Մեծ հանդէս է վիճակի բա-
ցումն , և որքան օրիորդաց , այնքան եւս
երիտասարդաց ցանկալի ու հետաքրքրա-
կան է այն օրը և այն հանդէսը :

ԼԼ .

Խօսիմ մէկ քանի աւտնդ ութ եանց վրայ
եւս :

Վարդապետի տօնին , այն ինչ եկեղե-
ցին՝ Քրիստոսի պայծառակերտութեան
աստուածային տօնը կը տօնէ , նոյն Վրդ ,
բոլոր ժողովուրդն Հայոց , արգ և կու-
նայք , ծերք և մանկութիւն ջրախաղութիւն
կը կատարեն . թէ՛ տուներու մէջ , և **թէ՛**
փողոցները , կամ դաշտերու մէջ գետե-
րու ափին կամ աղբիւրներու ափին ու
առուակին մօտ խմբուած զիրար կը դր-

նեն 'ի ջուր . կամ գոնէ կուժերով իրա-
րդւ վրայ ջուր կը թփեն : Հայոց նաւա-
սարդն է վարդավառը : Թողնով վաճ-
ռունեանց տօնի հանդէսն 'ի Տարօն , զոր
կը զիւցարանէ հնազէտն և բանազէտն
Մ. Թաղիադեանց իւր Ս. և Սրբ. Եւս-
մէջը : Նաւասարդը Հայոց առաջին ամիսն
է . այսինքն երբ մարդկութեան երկրորդ
սկիզբն և Հայրն Նոյ՝ նաւով հասաւ 'ի
Մասիս , փրկուելով ջրհեղեղէն՝ Աստու-
ծոյ Նախախնամութեամբ , և երբ իջաւ
Նախիջեւան , զոհեց Աստուծոյ , այն օ-
րէն առաջին ամիսն սկսաւ նորոգեալ
աշխարհին , անուանուելով Նոյն :
Եւ Նոյ՝ որպէս զի ջրհեղեղին յիշատակը
անմոռաց պահեն մարդիկ , պատուիրեց
իւր որդւոց ջրով ջրօտել զիրար : Ինչպէս
հաեւ կայ վանայ մէջ մէկ արարողու-
թիւն մը եւս , որ նոյն վարդավառի օրը
բնակիչք թաղ թաղ բանակ կը կազմեն
և իրարու դէմ պարսետով և փայտէ
նետով ու աղեղով կռիւի կ'ելլեն իրրեւ
իսաղ : Այս եւս կարելի է Հայկավանից
բնակչաց հին աւանդութիւն համարել ,
իբրեւ յիշատակ պատերազմին Հայկայ ընդ
Բէլայ :

Վարդափառի տօնին Աղաւթի թոցու-
նելու տաւնդաւան յիշատակն ալ յայտնի
է, որ միայն Հայոց սեպհական արարու-
ղութիւն է 'ի յիշատակ Նոյի արձակած
աղաւնւոյն. զոր կը շարունակեն Հայաս-
տանի շատ դաւառները, և 'ի Պօլիս իւս-
քիւղարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ տօնա-
խմբութեան օրը, Վարդափառին, ա-
ղաւնի կը թռուցանեն, և այդ տօնը ուրիշ
ազգերէն անուանուած է **Ա-ՅՆԷ** Կ-
ՆՅԷՐԷ, Տօն աղաւնեաց. Նոյայ որդւոց,
Նախիջեւանու բնակչաց Հայոց գաղթա-
կանութեան հետ, այս ջրհեղեղեան և
աղաւնի թռուցիկ տօնն ալ գաղթական
եկած է մինչեւ 'ի վրասիոր:

ԼԸ.

Բանասիրաց հետաքրքրութիւնը գոհա-
ցընելու մասիւնդ ուլ կը փութամ ծանու-
ցանել, թէ Վանեցի Տ. Վարդիսեան Գեր-
կրեմիա եպիսկոպոս, Արժ. Պեւոնդ վար-
դապետ ֆիրդաւէ մեան և Արժ. Գրիգորիս
վարդապետ Աղուանեանն քանի մը տարիէ
հետո՞ նախանձելի աշխատութիւն մը
ստանձնած են, որոնք իրենց հանդիպած
ուեղերու հնութեանց ստորագրութիւնը,
վանքերու և եկեղեցեաց, կամ տուններու

և աւերակաց մէջերը գտնուած խաչքարերուն, հին ձեռագիր մատենաներու յիշատակագրութիւնները օրինակած ունին, և ասոնց հետ մէկտեղ ժողովրդեան մէջ խօսուած հէքեթները, անէծքները, առասպելները և գաւառական շատ մը բառեր հաւաքած ունին 'ի գիր. անշուշտ օր մը 'ի լոյս հանելու համար, Սոյնպէս և Տրապիզոնցի գիտնական Պօղոս պատուելին թովմասեանց, որ Տրապիզոնի և Տարօնոյ ստորագրութիւնները աշխատասիրած է յանձնարարութեամբ Ս. Հայրիկին, հանդերձ կարեւոր լուսաբանութեամբ հին աւանդութեանց և անուանակոչութեանց զանազան վայրաց, որք կը գտնուին այդ երկու աշխարհին մէջ, և հանդերձ նկարագրութեամբ Տարօնոյ բնակչաց սովորութեանց և լեզուին: — Դեռ տպագրուած չեն այս գործքերը — :

ԼԹ.

Ես ինքս ալ վաղուց սկսած էի ճաշակս և գրիչս սիրել սալու սյդպիօի առարկայից, և Սեթուի վարագործին մէջ 'ի վարագ տպագրել տուի վերջոյ դասանց շէնք, և այլն: Ի Մուշ ալ Տարօնոյ Սեթուի մէջ Մշեցւոյ լեզուով գրը-

ուածքները և քանի մը երգեր տպագրեցի . րայց որովհետեւ միշտ Արծաւայ թռիչք խափանեցին , և Արծաւայ խոցոտեցին , երկուքի շարունակութիւնն ալ վատութեանց և մատնութեանց զոհ ընելով : — Սակայն որպէս զի չխոտորիմ՝ գրութեանս ընթացքէն , ուրիշ բան մը չեմ տեսեր այս մասին : — Իսկ ես երբեմն 'ի վրան , երբեմն 'ի Մուշ , երբեմն 'ի Պոլիս , երբեմն 'ի Կարին , յաճախ և ընդ փոյթ կը տեղափոխուէի վրաս եղած հարկէն , և իմ նուիրական բաղձանքիս՝ գրասիրութեանս հակառակ , միշտ դատասարտեալ էի սյնալիսի տաշտօնական ծառայութեանց , որ էր մշակութիւն , տնտեսութիւն , և . . . անձանց վարչութիւն . . . վասն որոյ հաւաքածներէս և աշխատասիրածներէս բաւական բան կորուսած եմ , և ամեն բանէն աւելի ժամանակս : Այսու ամենայնիւ տակաւին 'ի ձեռին ունիմ հրատարակելու արժանի բաներ , թէ հին թէ նոր , զորս կը խոստանամ հետզհետէ 'ի լոյս ածել :

Խ .

Մինչեւ ցաատ ինչ որ դրեցի , անոնց և ոչ ստուերագիրն ունէի , այլ որքան

միտք առաջնորդեց, յիշեցի և գրեցի : Այժմ իբրեւ բուն նիւթ այս գրքոյնիս սկիտի կցորդեմ ԴԱՆԻՍ ՍՈՒՆՅԷԻ կամ ՄԶԷՐԷ ԳՐԱՆՎԱԼՈՒՄ վէպը, զոր երեք տարի հետամուտ եղայ ձեռք բերելու, և ոչ ոք գտայ որ ամբողջապէս գիտենար. մինչեւ 1873 յունիս ամսոյն՝ ՄԶՈՂ ԴԱՆՏԻ ԱՌՆԻԿԱՍ գեղի երեսփոխան Պ. ԿՐԱՅՈՆ ՆԵՐԿԱՅԱԳԱՆ ԻՆՃ ԱՐԺ. Օհան վարդապետի միջոցաւ : Սա կը պատմէր թէ իւր վարպետը շատ ընդարձակին գիտէր այս պատմութեան, և թէ մէջ ընդ մէջ շատ տեղեր ոտանաւոր խաղեր կային, որ ձայնով կ'երգէր : Թէ՛ այդ վարպետը երկու վաշիկ աշակերտ ունէր, որոնք շատ կատարեալ սորված էին, և թէ ինքն ըստական ժամանակ պատմած չլինելով, շատ կտորները մոռացած էր : Այսու ամենայնիւ երեք օր զինքը պահեցի, խնդրեցի, պատուեցի, պարգեւատրեցի, և նա ինքզինքը կազդուրելով պատրաստելով, պատմեց բերանացի. զոր իրեն բարբառով 'ի գիր անցուցի : Պատմիչի լեզուին մէջ Յաղիչեցւոյ բառեր կան դործածուած. սխառնառն այն է որ Պատմիչի գեղը թէպէտ ՄԶՈՂ կը ստատկանի, բայց Յաղիչոյ մօտակայ է. ընդհանրա-

պէս խոյթայ և Պուխուրայ գեղերու Հայոց լեզուն այս տիպն ունի :

Պատմածին նիւթը Արծրունեաց նախարարութիւն և Սասնոյ դաւառի շինութիւն ու սկզբնուսորութիւնն է : Աստուածաշունչն , և մեր ազգի պատմութիւնն յայտնի է որ Ասորուոց Անեքերիմ արքայն իւր Ադրամելէք և Սանասար որդիքը կուռքին զո՛հ պիտի մատուցանէր , սոսնք ալ իրենց հայրը զո՛հեցին , և վախրատեայ եկան 'ի Հայս՝ մեր Սկայորդւոյ ժամանակը : Սանասարը բնակեցաւ ի Սասուն , և Ադրամելէք՝ վանայ ծովու կողմերը , կապուտկողայ մօտերը : Ասոնց պատմութիւնը թէ Խորենացին , թէ Թովմոս Արծրունին և թէ այլ պատմիչներ ընդարձակ կը գրեն : Հարկ չկայ մեզ կրկնել թէ ո՞րքան յաջողութիւն և մեծութիւն դառն Հայաստանի կառավարիչներէն , և ի՞նչ ծառայութիւն և քաջութիւն ըրած ունին իրենք և իրենց սերունդ :

Կը աւեսնուին այս ասացուածքին մէջ այնպիսի կտորներ , որ պատմագրութեանց կը համաձայնի . բայց և կտորներ ալ կան որ բոլորովին ժամանակագրութեան , տեղագրութեան , և ամեն հանդամանաց

հակառակ են : Դէպքեր՝ որ յառաջ քան
 չ'ըրիստոսն են , քրիստոնէաբար կը զը-
 րուցուին , և Սանտուարի ու Ադրամէլէքի
 ժամանակը Մշոյ Ս. Կարապետի վանքի
 ու Հայերը խաչապաշտ կը ներկայացուին :
 Ասոր մէջ յիշած Մըսըր՝ դուցէ Մուսը
 կամ Մուսուլ լինի , որ հաւանականու-
 թիւն կը վերցընէ , և Սասնոյ տիրապե-
 տութեան սահմանէն շատ հեռու չէ :
 Բաղդադն Բաղդադ է , Խլաթն՝ Խլաթ ,
 Կապուտկոզն՝ Կապուտկոզ : Նոյնպէս և
 միւս ամբողջ յատուկ անունով տեղերը
 ուղիղ են : Իսկ Կաղզուանը Կարսայ մերձ
 է , և յայտնի է որ Վրաց իշխանութեան
 տակ դանուեր է այն դաւաւոր : Խան-
 սուտ խանութ , և Շըրըգան խոռասա-
 կան , Հըմլայ լծայ փէշլիվանները —
 լոբչամարտները — որ այս խօսքերուն
 մէջ կ'երեւան , դուցէ վիպասանից ծա-
 նօթ լինին , և աւելի Վրաստանի բնակչաց ,

Ադրամէլէքի , — կամ , սլատմոյի բառովն
 Ըսեմք — , Ադրամէլէքի որդւոց անուններն
 երեքը բոլորովին բանաստեղծական ա-
 նուն կը թուին , ~~Անգլիական , Շահ-Նուր~~
 և ~~Խուր-Սուլէյման~~ : Գուսանը՝ երգիչ կը նշա-
 նակէ : Իսկ առաջին երկու անունները
 չեն բացատրուիր : Չէ՞նք Սան և Գաւրիթ

Հայոցս ծանուցեալ և հասարակացեալ անուններ են , բայց քրիստոնէութեան դարուն մէջ : Արդէն Դաւիթի կեանքը և գործերը միջին դարուն կը վերարե-
րին , բայց անմիջական զաւակ լինել Ադ-
րամէլէքին , այդ յաւիտենական առտապել
է : Ամբողջ այս դրոյցքը նկարագիր է քա-
ջութեան , ընտանութեան , բարեպաշտու-
թեան , և պարզ ու անխորամանկ յա-
րարերութեան Դաւիթին՝ իւր սիրունչոյն
հետ , իւր ախոյեանին հետ : Այս դրուած-
քը իւր բոլոր անկանոնութեամբ հան-
դերձ՝ հիանալի ոճեր ունի ասացուածքի :
Վիւցազնի բազկի ուժը անհամեմատ ցոյց
տալու համար՝ երբ Դաւիթին խլել կու-
տայ Զօրջիլի ձեռքէն դուրդը , նետել
կուտայ այնպէ՛ս ուժղին , որ տակաւին
մինչեւ ցայսօր կ'երթայ նետելու թա-
փէն , Դաւթի ուժոյ անսահմանութիւնը
և տիեզերաց անհունութիւնը ցուցնե-
լով : Այս դրուածքի մէջ կը տեսնէ հե-
տաքրքիրն՝ դեղջկական կեանքի հանդա-
մանքները . Աբամէլէքի մահուան համար
Սասունցւոց սուգը . Քեոի Թորոսի ուխ-
տը . Վահն ու գինի , տէրն կենդանի
երդունն . հսկատակեցընելու համար թու-
րի տակէն անցընելու սովորութիւնը ,

Դաւթի և իւր հորթարած ընկերին մտեր-
մութիւնը յօանդուդ խանըմին աշուղդոր-
կելը՝ Դաւիթը իրեն վրայ սիրեցընելու ։
Դաւիթի անվեհերութիւն և վեհանձնու-
թիւնը , երբ Մարամէլէքի հետ կը դստ-
նուին ։ յօանդուդի քաջութիւնը , և փէհ-
լիվաններուն ճիւղադասն նկարագրի ա-
հագնութիւնը ։ Ձէնով Օհանի ձայնի ոյժն
և ահաւորութիւնը . և Մհերի զօրու-
թիւնը , որ խստաւ անհամեմատ մարդ-
կանց կը կացուցանէ , և երկրագունդն
ալ զայն կրելու անբաւական ։

Այս դործիս հրատարակութիւնը հաս-
կացողին համար արմէք կ'ունենայ . բայց
կարծեմ արհամարհողներ աւելի պիտի
լինին և այպանողներ , ոչ միայն այս գըր-
ուածին կտորը , այլ ամբողջ սոյն դրբոյ-
կը , ընդ որ և իմ անձը ։ Ասոնք չհաս-
կըցողներն են ։ Բայց մեր փոյթը չէ ։
Քաջալերուած կը համարիմ զիս , եթէ
համրանքով քսան հողի եւեթ լինին հա-
ւանող այս գործոյն , և կը շարունակեմ ,
խրախոյս տալով այլոց որ հետեւին ,
աշխատասիրեն ձեռք բերել , 'ի լոյս ա-
ծել այսպիսի գրուածքները ։

Մի քանի խօսք ալ Մանգէ Դուռն վրայ :
 Վանայ բերդէն դէպ յարեւելս նայե-
 լով՝ այդ Եստանեայց հիւսիսակողմը փոք-
 րիկ լեռնագօտի մը կայ , որոյ արեւելեան
 գլուխը կ'ըսուի **Չէմէլէ Լազարայ** . արեւ-
 մուտեան ծայրը՝ **Ահրէ** . և մէջտեղը **Մանգէ
 Դուռն** : Աեւան այս երեսն են անուա-
 նածներս , որ կը նային Այդ Եստանեայց
 վրայ : Զրմիզրմի մաղարան քարայր մի
 է ընդարձակ . որուն մէջ կ'երթան մար-
 դիկ չրջելու . ուր ձայն արձակած ժամա-
 նակ գրմի գրմի արձագանք կու տայ :
 Այն քարայրին դէպ 'ի արեւմուտք , ա-
 մենամուխ անկիւնը , քարէ փորուած բաց
 դուռ մը , և անկից ներս ճանապարհ մը
 կը ցուցնեն , յորմէ սաստիկ քափ կը
 փչէ : Կրտստմեն թէ այդ լեռնափոր
 ուղին կը տանի մինչեւ Վանայ բերդի
 մէջ . զուցէ հաւանական կամ տուոյգ լինի :
 Արդէն Զրմի գրմի մաղարայի լեռնագո-
 տիքը բերդ աճեւ է , և այս քանի տարիէ
 հետէ այն տեղերէն փորելով չէնքի հա-
 մար քար կը հանեն . հողակոյտներու տակ
 երեւցան կոփածոյ քարերով շէնքեր , հողէ
 կարասներ և կուժեր , որոց մէկ քանիին
 մէջ ցորենի չոր հատիկներ լցուած էին .
 ոսկեզօծ սղնձէ շինուած արհեստական

ախտոի կտորներ , և մէկ խոյ , ու խոյի վրայ հեծած մարդ , նոյն պղնձէն թափածու արձանի կերպով : Այս վերջին կտորը Եղեսեան Պեր . Սրբազանը այն ժամանակ վան գտնուելով իւր հետն առած Պօլիս բերած է : Տակաւին քար հանել կը շարունակեն , և շէնքեր կը բացուին , ու կը պատմեն որ երկաթ է նետեր ալ կը գտնուին :

Մհերէ Գրգռը ամենալերջ քար է , զոր տաշեր և կոկեր են մեծ զրան ձեւով , և վրան բեւեռադիրեր գրած են , խիստ յստակ :

Բեւեռագիրերը նկատողութեան արժանի են , որ Հայաստանի ամեն նահանգներէն աւելի յաճախ Վասպուրականի մէջ և անոր մօտակաները կը գտնուին . ես բաւական հետաքրքիր եղած եմ Մշոյ , Մանազկերսու , Բասենու և Կարնոյ կողմերը տեսնելու , գրեթէ երբէք չեն գտնուիր . այն ինչ Վանայ բերդին , Մհերի զրան , և այլ շատ մը այսպէս կոթողաձեւ լեռներու վրայ տաշած ու գրածէն դատ , շատ մը դեղերու և վանքերու մէջ կտոր կտոր քարեր կը գտնուին , որոց վրայ հոյնալէս բեւեռագրեր կան : Վանայ քաղաքամիջի Սուրբ Առաքնալք եկեղեցւոյ

տաճարի ներքին սլափին շարուած քարերու վրայ բոլորովին առողջ բեւեռագրեր կան . վարագայ տաճարի շէնքին մէջ դործածուած քարերուն վրայ, կարմըրորայ վանքը, և այլ տեղեր : Շատ տեղեր ալ հին դերձուկներ փորելով կտոր կամ քառակուսի երկար քարեր կ'ելնեն բեւեռագրերով : Եւ զգեցի եկեղեցւոյ Ս. Սեղանի վէմ քարը կտորածեւ և մէջ տեղը ծակ, ու չըմտալսաւ ամբողջ բեւեռագրեր են : Ճիշդ ասոր նման քար մ'ալ վարագ կայ :

Մհերէ դրան վերէն սեւ ջուր մը կաթ կաթ կը ծորի : Եւ կ'ըսեն . «Մհերն և իւր ձին Աստուծոյ հրամանով փակուեր են այն տեղը : Այն սեւ ջուրը Մհերի ձիու շեռն է : Այդ դռնով ներսը հեռէ ֆալէ կը դառնայ, այսինքն աշխարհի մարդկանց կամ երկրագնդին ճախրը, անիւը : Մհերը շարունակ անոր վրայ կը նայի . երբ այդ ճախրը դադարի, այն օր Մհեր կ'ազատի, գուրս կ'ելլէ, ու աշխարհը կ'աւրի : Եւ թէ՛ «Ամեն տարի Համբարձման գիշերը երկինք գետին իրար կը համբուրեն . և այդ րօպէին Մհերի դուռը կը բացուի . ո՛վ որ արթուն մնացեր և այդ վայրկեանը տեսեր, ինչ որ սիրտն ուզեր,

այնպէս եղեր է : Եւ որովհետեւ Մհերի
դուռը բաց է այն րոպէին , ո՛վ որ ներս
մտնէ , որքան ոսկի ուզէ կ'առնէ : դուրս
կ'ելլէ , վասն զի հոն աշխարհի ոսկին
կուտուած է : Թէ՛ քանի մը մարդիկ
փորձեր են , և ազահ լինելով չատ վեր-
ցընելու համար յուշացեր , դուռը զոց-
ուեր , ներսը մնացեր են :

Ուրեմն այս կերպով Մհեր կը լինի աշ-
խարհի բազդը դարձնող ու ոսկի բաշ-
խող չաստուած մը . դուցէ Մհերն ինքն
Միշտ Գլխի լինի , և իւր դուռը ուղղակի
հարաւոյ հանդէս կամ արեւու լինելով՝
սղաշտելու սլատաւաճ : Բայց ներկայ վէպը
այլապէս կը սլատմէ :

ՄԱՍՆ Բ.

ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԻԹ.

ԿԱՄ

ՄՀԵՐԻ ԴՈՒՌ.

Ա.

ԲԱՂԴՂԴՈՒ Խալիֆէն շատ զօր ու
զօրնդեղ կ'եղնր . ազդար կ'ենէ՝ կ'իդայ
վր մըր սուրբ կարասկետու . շատ զմըր
ազդ կը նուագցու , ու շատ հէսիր կը
բռնէ տանէ :

Ազջիկ մի ուրնէ շատ խորոտիկ կ'եղնի .
Բաղդըդու Խալիֆէն զըդ ազջիկ կ'առնէ
կը ~~եղնէ~~ վըր ուրան : Մէկ ժուկ մ'ու ժաւ
մանակ մէջ կ'ընցնի , երկու տղայ ուրնէ
կ'եղնի . մէկի անուն կը դնեն Արամէլիք ,
ու մէկին՝ Սանասար :

Պատ կռասպալու է , ու մամ խաչա-
պալու . (չունքի զմամ մըր ազգէն տա-
րաւ) :

Ըդ Խալիֆէն հեղմ լէ ազդար էրեց
ու եկաւ վըր մըր ազգին . մըր ազդ ,

(Մեռնիմ ուր սուրբ հրաշքին, սուրբ կարասկետ,) ըդ անդամ գինք շատ նեղ լծեց. ու ըդ նեղութենի մէջ՝ խալիֆէն կանչեց զուր կուռք, ու ասեց.

— Ես ճոշ կուռք, դու գիտ ազատս էնես էդ ազգից, ու յերոյր ես ~~առաջն~~ իդամ, գիմ երկու տղէն լէ քըղի մատաղ սի՛նէնեմ— :

Ուրանց մամ քնաւ, տեսաւ էրած : Տեսաւ որ, ուրան երկու ճրագ կ'էր, կ'իդ էր առջեւ ընցնելուն որ ընցնէր, ու կը դառնէր հեղմ՝ լէ լուս կ'իտէր :

Ելաւ առւըսուն, յերոյր ախլաւ, զուր էրղի եղելութեն խա էրեց ուր տղէկներուն, ու ասեց.

— Էս գիշեր, սրբ կարասկետ ընծի երած էկաւ ասեց որ, ձըր սլասլ ընկեր է նեղութենի մէջ, ու դձըղի մատաղ է կանչե ուր կռքերուն. յերոյր էկաւ, դձըղի կը մատղէ : Դուք ձըր ճարէն գտիք — :

Երկու աղքէր կանչեցին զուրանց լկատուած. ելան վերցին զուրանց ~~առաջն~~, ու լցեցին յափոփէ մի խաւ ու ընկան ճամբահ : Բնկան, ու շատ սլասլութեան. զարկեցին էկան շաւիղ երկիր : Էկան գացին նեղ ձոր մի : Տեսան որ՝ զետ մի կ'իդ էր կ'ընցնէր. առու մի ընդիէն կ'իդ էր

կը գարկէր մըջ ըդ գետին . կը կտրէր
զըդ գետ ու կը շերտէր շուր 'ի մէջտեղ .
ու հըպում' լէ կը խառնուէր մէջ ըդ գե-
տին ու կ'երթէր :

Սանասարն Աբամէլիքին ասեց . — Թը'
որն որ զըդայ ջրի ալ գտնէ , ու զուր
տուն լէ սուկէ վրը իդա ջրին , ընդայ
— Էլ — լէ որ եղնի' հըմայ զօրեղ կ'եղնի — :

Էլան , առան զառուն , ու գացին եր-
կու աղբէր : Գացին ու գտան զաղբուր :
Ըդ աղբրի ջուր' — մի ջուր է . կ'իդայ
կը կտրէ Բըճ — զուր տրկու առուն , ու
հեղմ' լէ կը գառնայ , հեղմ' լէ կը խառ-
նուի առուն :

Կը նստին վրը ըդ ալան , ու զուրանց
բերդի հիմ կը թասլեն :

Սանասար կ'երթէր հըմայ , ու Աբա-
մէլիք կը դատէր վրը բերդին : Շէնլիք
ըդ վերքեր չկէր :

Մէկ տաս' քսան որ բանան վրը ըդ
— Էլ — լին : Աբամէլիք էկաւ ընմէկ օր , աե-
տու որ՝ Սանասար թաշկեր էր ու քուն
ընցեր էր վրէն . արընդոտ Նէջիքներ հը-
մալ անեփել թալեր էր 'ի գետին ու
քներ էր : Շա'տ կսկծաց ըդուր Էլ — լին ,
ու ասեց .

— Աղբէր , էլի էրթանք . յար 'ի յե'ր .

սիրտի մնանք մենք հուզայ, ու անլի մի-
ուտենք : Աստուած՝ որ իսկի մըզի, մըր
պատու ~~տէն~~ ու ~~առին~~ կ'իտէր — :

Երկու աղբէր հէծան, ու իւր էրե-
ցին Արարումայ նստողին ու էկան : Էկան
գացին ըդ մարդուն երկու աղբէր Բ-
մնայ էրեցին, ու կայնան էռաջ : — Ա-
հագին ու քու ~~էէ~~ ~~էէ~~ ~~էէ~~ (դարձ
դէսդ) մարդ էն ըդ երկու աղբէր :

Արարում նստող Ամիրէն չաա հըչ էրեց
ըդ ունց մօտէն . հարցուց զուրանց ին-
քն, ու ասեց :

— Դուք ինչ մարդ էք :

Սանասարն ասեց

— Մենք Բաղդըդ ու Խալիֆի տղէկ-
ներն ենք :

Ըդ Ամիրէն ասեց .

— Հայ, հայ, հայ
(ու թոթուեց զուր փողպատ ըդ ունց մօ-
տէն) : Մենք ըդ ունց մեարշներուց կը
փախնինք, ըդ ունց կենդընուն ~~առա~~ կ'ի-
գանք :

Մենք ձրչի աէր չընք կըռնայ եղնի .
յուր վե կ'երթաք, դադէք — :

Սանասարն ասեց Արամէլիքին .

— Աղբէր, մենք ըդ պատու մօտէն
կը փախնինք . զոր որ անուն մըր վրէն

հորի ենք դրի . ըստիւր յո՛ւր որ դա-
ցինք , որն որ հարցուց , տ'ասինք՝ Մըղի
բան չկայ , նը սլապ , նը մամ , նր տուն ,
նը զեմն : Բըլէ՛մ էլէի զմըղի տիրեն — :

Հոնկուց դարձան ետեւանց , զարկին
դացին մօտ Ղարսայ նստող Վմիրէն . էն
լէ՛ դըդ . պատճառ տուէց ըդ . աղէկներուն ,
Ու ընոնք ըդ տեղէն դարձան . Ինչ է-
րեցին իդա հեղ կասկուտկողի թագա-
ւորին , ու դացին :

Կասկուտկողի թագաւոր զըդ մարդիկ
տեսաւ շատ հըշ էրեց ըդունց մօտէն :
Աբամէլիք Բեմնայ եղաւ ու կայնաւ ը-
դ ուր առջեւ , շատ դուր էկաւ ըդ թա-
գաւորին :

Հարցում էրեց ըդունց մօտէն թէ ,

— Օղտւ , դուք յուստա՞յ էք . ի՞նչ ու-
նիք . ի՞նչ չունիք :

— Թո՛ւյ բանմ' լէ՛ չունինք . ասեցին .
նը մամ , նը սլապ , Բեմնայ չունինք — :

Սանասարն եղաւ շէք-շէկ , ու Աբա-
մէլիքն եղաւ շէկ-շէկ : Մէկ ժամանակ
ըդունք հըմայ կեցան :

Օրերուց մէկ՝ Սանասար Աբամէլիքին
ասեց .

— Ըդ ինչո՞ւր ունիք կերանք ու մըր ինչ-
հըմայ մտաց : Նուտուն , ասեց , ոչ դուն

շոյլ- եփիկ , ոչ ես շոյլ- եփիկ կստամ իտամ ,
առւրտուն չերթանք ուրան երեւան — :

Կապուտկոշու ըդ թագաւոր քնուց
իմցաւ : Նը էն կայ , նը էն : Ըդ հալ
կանչեց զըդ մարդիկ , առեց էկաւ թա-
գաւորն , ու ասեց ,

— Օղտւ , թէլը ես էռաջ ասեցի ձրդի
թէ , ձրդի ինչ կայ , մա՛մ , պա՛պ . ու
դ ուք պատմութեն կրիք թէ՛ Մըզի բան
չկայ : Դուք զձրը շոյլ- եփիկ ինչի՞ վրայ էք
կրե — :

Ասեցին .

— Թագաւորն ասրած կենայ . մենք՝
ողորթմայ է , մամ ու պապ չունինք ,
մա՛ քենէ պահենք , Աստուծուց ինչ պա-
հենք . Աստուծոյ մէկ ինչ մի տըւեր ենք
մէ քիչ , ու թորկեր ենք կկե : Իդ ա օրի-
նակ ազրուր մի : Սը շոյլ- եփիկ ուրան — :

Թագաւորի սիրտ կըռչաց վըր ըդունց ,
ասեց .

— Օղտւ , շոյլ- եփիկ համայ է . առւտուն
ձրդի քանի մի տուն կ իտամ , ու գացէք
զձրը բերդ շինէք — :

Ըդ թագաւորն էլաւ տուեց ըդունց
քառսուն տուն : — Հէ՛յ Գըթի տուն . • •
ամէկուն մէկ է՛չ ու մէկ ճախրակ — :
Առաւտուն էլան բարձան զուրանց տներ ,

Ընդ կապուտկողու թագաւոր չատ սի-
րեց ու ընդունեց Վարամէլիք, ու ասեց .

— Գաջ որ դիս չըք մոռցերի . . . —

Ու էլաւ գուր աղջիկ տուեց Վարամէ-
լիքին, շքեշ էրեց : Աղջիկ որ պսակե-
ցին վրէն, էլան թագաւորն, աղջիկն ու
տղին . ու քեռի թորոս լէ ուրանց չեա
դնաց : Հեծան ու գացին :

Բնկաւ ուրանց առջեւ Վարամէլիք, ու
դացին էլան վըր բերդին : Հոնկուց թա-
գաւոր տուեց ձիու գլուխ, որ սլըսի
դառնէր, ասեց .

— Դուք ձըր բերդին անուն դրեր էք,
ու ի՞նչ դիս կը կանչէք ու կը փորձաք— :
Վարամէլիքն ասեց .

— Թագաւորն սուրած կենայ . ի՞նչ
էրա որ մենք ըդ բերդին անուն չենք
դրե . պէն կինանք որ բերդ մի շիներ
ենք կանգնոյե — :

— Էլ ի՞նչ, շքեշ որ անուն չըք դրե-
րի : Կարէ ստն սուն էք դարկե , ըզրա
անուն տ'եղնի ՍԱՆՍՈՒՆ, Սասուն — :

Մէջ ժամանակ մանցին հողի, քեռի
թորոս լէ կարգեցին, ու էն լէ մնաց հո-
նի . ու թագաւոր դարձաւ ուրան տեղը :

Վարամէլիք շատ զօրընդեղ մարդ էր .
Սէւ սարի բոլոր ու շուր ի թմաւկայ

Քիթ՝ Մշու վերելով սլառան քաշած է-
 դած են չուրի Սեղանսրու գօտէնը վի
 ճապողջութեւ զուրան ու զըդ Բեման լէ շ-վ-
 Լեց : Զորս Եւրէ-ն լէ թուեց . ու միշտ
 համարաց զվարկէր զուր Գ-րէ-ն , ու
 կը հեծէր զուր ձին , ու ինչ իրար ջն
 ու ջն-վ-ն եղնէր , կը բռնէր :

()րերուց օրմ՝ լէ վարկեց գնաց չուրի
 Մ-ր-ր , ու Մ-ր-ր լէ շ-վ-Լեց . գնաց
 դիւեր ըդ Մ-ր-ր կեցողի կնկան խեչ
 սլառու . ու եղաւ իրնէ Եւր-ն : Ու
 Մ-ր-ր թաղաւոր լէ իմաց . որ ըդ տղէն
 Արամի լիւրիցն է , շ-վ-ն բնորոյ անուն
 Արամի լիւր էր , զտղի անուն լէ գրեցին
 Մ-ր-ր լիւր : Ու Արամի լիւր լէ սպանեց
 զՄ-ր-ր թաղաւոր . սաւաւ զընդրա Եւ-
 ճիկ , ու հատաւ Մ-ր-ր . եղաւ թաղա-
 ւոր :

Ըդի թու Մ-ր-ր ըդ տեղ հատուկ :

Բ .

Ստանաւոր հատուկ էր Ստան . ուր
 սլառու կոքեր չըն թուի որ ըդի Եւրէ-ն ,
 ու եղաւ Եւր-ն էրեց ուր սլառուն ու մա-
 մուն ու գնաց Բաղդադ : Ուր սլառ նշա-
 տուկ էր Եւր-ն , տեսաւ որ ուր տղէն
 Ստանաւոր կ'իդէր . ու ճանչցաւ , ու տեսց-

— Ե՛յ , մեռնիմ քըզի մեծ կուռք , իմալ դքո մատաղ քաշիր բերիր . յար յե՛ր է մանցե՛ զմըկէլ է կը քաշես բերես — :

Մամ , շէնէ խաչապաշտ էր , նստաւ ուր տղէկներն ապով արսունք թափեց :

Պապ առեց թուր ու սուր ու գնաց . կանչեց ու ասեց .

— Արի երթանք , որդի , երկրպագ ու թենն արա մեծ կըռքին , որ զքըզի մատուցեմ — :

Ասեց տղէն .

— Արօ . քո անց կուռք շատ զօրաւոր կուռք է . զիշէր է չըր թողնե , որ մենք ընտեղ ռէշէրէնէ . յար յե՛ր է մանցե՛ զուր մէկէլ մատաղէ կը քաշե ու կը բերէ — :

Առաւ զտղէն , ու մտան կոքոտուն :

Տղէն սխալուն ասեց .

— Արօ . չէ՞ դու գինաս որ մենք գացինք՝ մենք սրտիկ էինք . մենք դքո կոքի զօրութեն չընք գինե . է՛է՛ դու կզի քո կըռքին երկրպագ ութեն տուր , իշեմ իմալ կ'իտաս , ուսնեմ — :

Պապն ասեց . — Հըմկայ , լաօ . — ու կ'գաւ . երկրպագ ութեն տուեց :

Տղէն ասեց .

— Աբօ, քո կուռք ի՞նչ պօրաւ որ կուռք
էր. որ դու յերոր կշար, իմ աչքեր
միտնեց, չտեսայ ի՛մալ էրեցիր: (Չէ՛նի
չհասաւ որ առջի ԴԵՔԷ՛ն վարկէր, հաւ-
կոճկներ չարձկվաւ): Ասեց. Աբօ, Աբօ,
իդա հապէ երկու, զուգիւն էրէ, տես-
նենք ի՛մալ կէնես, որ ես լէ կնեմ —:

Ու հեղմ՝ լէ յերոր կճաւ սլապ, տղէն
ասեց. «Եա հացն ու գինի, տէրն կեն-
դանի»: ու կուրդ մի իջաւ, ու զուր
սլապ խալիֆէն եօթն գու գետին վե
իջուց: Ասեց զկուրդն ու ինկաւ մէջ կրո-
քերուն, զլմէն լէ ջարդեց, ու առաւ
պարծրթներ լցեց ուր հաւ-ճԷ՛ն, ու
րիւրեց տուեց ուր մամուն, ու ասեց.

— Մամօ, իդո՛ք էրէ քրդի շէն-ճԷ՛ն —:

Մամէ կղաւ վըր քիթ ու բերնին,
երկրպագութեն էրեց, ու ասեց.

— Գոհանամ քենէ երկնի ու երկրի
սաեղծող, գա՛յ որ զմըլի ազաւ էրեցիր
էն հաւ-ճԷ՛ն ձեռնէն —:

Երեց զՍահասար փոակեց, ու սլապու
տեղ դրեց վըր ԲԷՒՆԷ՛ն: Ընի ընտեղ մեայ:
Դառնանք Արամէ վիբի վրէն:

Գ.

Արամէ վիբ, որ նստուկ էր ՄԵՍԸՐ:

զուր մօտից եղող տղէն զՄարամէլիք
խողեց ուր տեղ . ու ինքն էկաւ ի Սա-
տուն : **Մէկ** ժուկ մ' ու ժա՛մանակ ըդ մէջ
ընցաւ . քընիմ աղայ ըդ ուրա մօտից ե-
ղան . մէկի անուն դրեց՝ **ՅնճՂԱՓՈՒՐԻԿ** ,
ճոչ տղի անուն դրեց՝ **ՅՈԱՆՎԷԴԻ** , մէ-
կին՝ **ՁԷՆԻՒ** , **ՈՎԱՆ** , մէկի անուն է՛ խո՞
ԴՈԱՍԱՆ , ու յըմեռ պատկի անուն է՛
ԴԱԻԹ :

Էդ տղէկեերու մէջ ճնճղփօքքիկն ու
Յոանովէգին իսկի բանի պէտք չիդէն .
Բմա Ձէնով իրան հոնաւ ձէնով էր որ ,
եօթն գըմու կալի կը թտէր արեւ չոր-
ցընէր , ու կը փաթթէր դինք , ու կը բա-
սէր , որ չեղնէր պատուուէր :

Դաւիթ քընց զըմէնէ հընարով էր , ուր
դօրու թեն՝ էլ լեղւով **Բ-ԷԳ** չեղնի :

Իդա անդամ մէկ ժուկ ու ժա՛մանակ
մնաց , հալորաւ Արամէլիք . որ մի օրե-
րուց ինք ու յինք նստաւ ու **Գ-ԷԳ**
եղաւ , տսեց .

— Չորս կողմ՝ եղաւ ընձի **Գ-ԷԳ** ,
ետեւ իմ անցման էլ ո՞ր իմ ճօքերուն
տիրութեն տ'էնէ . թէ որ էնէ՛ պաի **Մա-**
րամէլիքն էնէ . էլ **Բ-ԷԳ** մաղղ չկանայ
դիմանայ իմ **Գ-ԷԳ** — :

Էլաւ Խը՞ր էրեց Մարամէլիքին ու գը-

նայ : ջեր ժամանակն էր : Ասեց .

— Մարամիլիք, դու ի՞նչ ասում ես . թէ ես չուտ մեռայ , իմ ճժեր ահա չափ քրդի . թէ դու չուտ մեռաւ , քու ճժեր ահա չափ քնձի . ես կը պահեմ — : Գառձաւ ու կ'իտւէ , մնաց ուր բերդ : Կահու օրն էկաւ , մեռաւ :

Մարամիլիքն էկաւ գըղրա ճժերն առաւ ու պնաց . զուր պատու Ռոմ . Էն շոր մոսցի : Կօթն տարի Սասուն սուղ մնաց Արամիլիքի մեռնելուց ետեւ :

Երեւոյց մէկ նստան ու դրեցին գիւնեխում քեռի թորոսն ու գեղացիք : Գեղացիքն ասեցին .

— Քեռի թորոս , մըր տղէկներ հայւորան , ու մըր աղջըկտիք պառւան . թըր դու կ'ինաս թըր մըր Եօթ տարի սուղ պահելով մըր Արամիլիք կը սպանայ , եօթ լի ասլի կը պահենք — :

Քեռի թորոս ինչն ասեց դուր գրիլըցնեքուն . ու ասեց .

— Կարդէք գժըր տղէկներ ու աղջըկտիք . սուղ պահելով բան չեղնի — :

Դրեցին զուրանց պինուխում ու իրեցին . Քեռի թորոսն առեց պիթիսէն 'ի ձեռք . կայնաւ . ու միտք արեց . նը կը խմէ , նը կը դնէ : Թորոսի տղէն 'ի փո-

դանէն ձէն տուեց սլապուն , ու ասեց .

— Արօ , ըղունք Սասնոյ ծռերն են .
մկայ մէկ ~~ամ~~ խօսք քե կ'ասեն . ես խոյ ,
եւս զիր դեռին քէնէ — :

Պապ պերուց տղին ասեց .

— Հէ՛յ շան որդի ~~ք~~ ես նստիմ հողայ
կերութում էնեմ , Մարամէլիքն իդայ
աւանի զմըր ճծեր . ՂԱբամէլիքի տղէ կնե-
րը զըրթըփէ , ես նստիմ հողայ կեր ու
խում էնեմ . ամօթ չէ՞ մըղի . « Հաց դի-
նի ու տէր կենդանի » , քընցող կըթխէն
էւեւ խմած չեղնիմ . ելնեմ երթամ իմ
ճծերուն երեւան — :

Քեռի թորոս Սասնու զարկեց ու գը-
նաց 'ի Մըսըր . շնշնշ եղան ինք ու
Մարամէլիք . ու նստան . ասեց .

— Հայտէ , ես ու դու Աստծու դա-
տաստուն : Ղորդ է , դու ու Աբամէ-
լիք իրար հետ ~~անտարբէ~~ եղեր էք , ~~ու~~
դ երին դին եղնի , տիրուն կը հասնի — :

Իսկա՛ն ու . դացին ~~շնշն~~ . ճծեր հասաւ
քեռի թորոսին :

Մարամէլիքի աչք հաստ կը վախենայ ըղ-
ճծերուց . քեռի թորոսին ասեց .

— Բեւ 'արի զըդ ճծեր բնցու իմ
թրի տակն , ու առ ու դնա — :

Իկաւ ու ~~Աբամէլիք~~ կրեց աղէ կներուն քե-
ռի թորոսն :

Յռանովէ դին ասեց՝ Երթանք ընցնինք
 ուր թրի տակն ու հրթանք : Մըկէւ
 երկուսէ հմալ ասեցին : Դաւիթն
 ասեց :

— Կրտսեանէ թող ըսոր սպանէ , ու
 իւրի ասեն ճիշ մ' Կոյանեց . ես ընդրայ
 թրի տըկով չրմ ընցնայ . հմալ կ'էնէ որ
 վառ ես մեծնամ սուր չքաշեմ ուր
 վրէն — :

Ուր տհուն քեռի թորոս գըդոնք Բէշ
 էրեց որ տանի ընցու թրի տըկով . Դաւ-
 լիթ գընկուաւ ու կայնաւ , ու չերթայ
 թրի տըկով . քեռի թորոս բռնեց գրա-
 լիթի սլտուէկն ու հլտաեց որ ընցնայ թրի
 տըկով . Դաւիթ չգնայ թրի տըկով , կըշ-
 տով ընցաւ , ուր ճոշ բոթ քիտաւ ի ջար-
 դու քար կրակ էլաւ մօտէն . յերոր
 Մարամէլիք տեսաւ , շատ վախեցաւ , ու
 ասեց :

— Իդա սղտիկ է էսքան է , որ մեծ-
 ցաւ ինչ տ'եզնի : Թէ որ ընձի շտաւ մի
 եղնի՝ ըղբաւ մօտէն է — :

Քեռի թորոս տաւ գձմեր ու կկաւ
 ի Սասուն . Յռանովէ դին գրեց բերդի մէջ
 ուր սրագու տեղ . ու Դաւիթ որ ըմնու
 սլտաիկն էր , գրեց հարթերու առէջ :

Դ.

Դաւիթն էր , որ կօպալ մի կը վարկէր հորթ երուն , քառսուն հորթ իկէ : հետ կը գլորատէր :

Վերուց օրմ' լէ քջեց վհորթ եր հանեց տարի դլուխ . տեսաւ որ հորթրածի մէկ լէ ուրհորթ երուն կը ~~վարկէր~~ ու ընդ ինն է կաւ : Դաւիթն ասեց .

— Օ մարդ . դու ընծի կը ~~վարկէր~~ . դու կայնի սր Ես իդամ կօպալ մի վարկեմ որ դու ստանես — :

Ըդի ասեց Դաւիթին .

— Գլխուդ արեւուդ մեռնիմ . ես լէ քո պապու գեղի հորթրածն եմ . ու ինչ որ անկայ հորթերն են — :

Դաւիթն ասեց .

— Էլ ինչ , ես հորթ երու ~~վարկէր~~ չմ' դինայ . զիմ հորթ եր լէ դու պահէ . յերոր երթլու ~~վարկէր~~ կ'եղնի . տուր իմ ասկօ , տանիմ — :

Էլ ըդ օր ասեց վհորթ եր ~~վարկէր~~ հետ ու էկաւ 'ի գեղ : Խնդացաւ քեռի թորս ու ասեց .

— Որդի , համայ Գառնի Եղի . ընդն օր ~~վարկէր~~ հետ արի գնա — :

Դաւիթն ասեց .

— Վեոի , իմ հընար չէր կէ . ընձի աղբէր մի բաներ եմ . ըմն օր տի պահէ , դիմ հորթեր . ըսդիր աղէկ տը տիրապըտեմ — :

(Սրերուց մէկ ուր ընկեր անգոցաւ . Վաւիթ շատ վիրաւորաւ : Եւ տղէն լէ , մ'տաի , ըղոնց դեղ ցատման ծամ' կ'սրատարադ . է , տղէն կ'է տարով անգոցեր կ'էկաւ : Դաւիթ ըղբսն ասեց .

— Ըսօր դու իմ ձեռնէն իմալ պտի աղատուիս — :

Տղէն ասեց .

— Դաւիթ , գլխուդ արեւուդ մեռնիմ . ես քո ահուն հեղմ' լէ չկայնայ , ու պիտի ցատման ճաշից պղտլմ' լէ չկերայ , քչեցի վհորթերն ու կ'կայ . ընուր ապով քիչմ' անգոցեր եմ — :

Դաւիթն ասեց .

— Դու նստի հողայ , ես երթամ քե ճաշ տոնեմ իդամ — :

Վրեց գիտալ վըր թեւին ու դնայ . պարկեց ինկաւ 'ի սրմիկ , տեսաւ օր դհէրիւք զըմէն հանած են դրած 'ի կալ . երէցներ կ'կած են կ'օրհնեն : Գնաց գիտալ ի ձգեց 'ի շորս կտնթէն պղինձ մի' հրմալ լքցուկ , ու դրեց վըր թեւին : Գարմեան ըղ երէցներ աւ ըղ մարդեր

որ հող էն : Բարդու մէկ կանչեց թէ՛
— Բշի - Էւք զսղինձ տարա՛ւ հէ՛ ,
Երէց կանչեց .

— Քո Աստծու սէ՛ր , ձէն մ'էնե , ըղի
Սասնու ծաերուցն է . կը դառնայ զհրդի
Վարդ ու բուրդ կ'ենէ : զուր զլուսն
ուտի , թըղ տանի — :

Դաւիթ լէ առեց զսղինձ լքցուկ ճաշով ,
էկաւ մօտ ուր ընկեր : Նստեր է ընկեր
ու կ'իլա՛յ :

— Հէ , հէ , տսեց . զինամ դու յօրի՛
կ'իլաս , զճաշ բերեր եմ , զաղ ու զեղ
չըմ բերերի . էն ապով կ'իլաս : Ահ հըմ-
կայ զճաշ . իրկուն դնա զեղ ու զաղ կե
վրէն — :

Ասեց աղէն .

— Դաւիթ , զխուդ տրեւուդ մեռ-
նիմ : Զեղ ու զաղն ես ի՞նչ էնեմ : Դեռ
էլան քառսուն հարամի (խարամանի)
դ եւ , զարկեցին զմըր հօրթեր տարան ,
ու դացին — :

Դաւիթն տսեց .

— Դու հողա կեցի . իդա տեղու հօր-
թերուն ի՛չ . ես կ'երթամ զմկըլտոծք
կը դարձում — :

Ու ընկաւ հօրթերու ետեւն ու դնաց ,
առեց պոռնճք , գնաց էրի մի դուռ , ու

կայնաւ : Դաւիթ հողի մէկ ձէնով բռնաց . սարսափ թափաւ վըր ըդ դեւերուն . (ինչպէս որ Քրիստոսի ձէն ընկաւ դժոխք ու սատանէք խորդլան) : Իդ հրամիներու մեծ յեբոր լսեց , ասեց .

Դիդի , ըդի Դաւիթ՝ Արամէիքի տղէն է . ելէք Էդմէն կրեք որ շտպանէ զմըզի — :

Ահա մէկ զուրս էլան , ու Դաւիթ մէկ մէկ կօսալ զարկեց , ու քառասունի դուրս լէ զնաց , ու Էդմէն մնաց . զըդ քառասունի ականջիլէ կտրեց ու տարաւ էրի մօտ քարու մի տակ պահեց : Դաւիթ զկօսալ ողմըցուց ի դուռ , ու մտաւ էրի մէջ , տեսաւ որ դօլօն մի ոսկի է , մէկ՝ արծաթ . աշխրբի մէջ ու Էդմէն քանի որ ուր պապ մեռեր է , ըդունք աւերութենէն կրած են , ու լցած էդ էր : Դաւիթ մի բացեց , որ ձիու քուռակ մի կապուկ էր յինք : Ինք ու յինք Դաւիթի եղբայր , ու ասեց . — Քեռի , իդա մէջ ըմէն քըզի , ու իդա Էդմէն ընծի , կ'իտաս՝ տուր , չըս իտա՝ գըրդի լէ կը հասու՞մ իդունց— :

Հեղմ' լէ ինք ուր գլխուն կ'ասէ .

— Լսօ , մէջ լէ քըզի , Էդմէն լէ քըզի . ես ինչ կ'էնեմ — : Դարձաւ ինչեց որ քառասուն կանթէն պղինձ մի

դրուի էր ~~հետի~~ վրէն , քառասուն հոր-
թիկի լէ մէջ : Գլխալալ կը մտու կանթներ
ու կը վերցու . ջուր կը դարտիկ ու հոր-
թերու ստքեր լէ կը լլլայ մէջ . կը չափէ ու
կ'երթայ : Ան ու էկաւ մօտ ուր ընկեր .
առեց զընկեր ու զմնացած հորթեր ու
դարձաւ էկաւ 'ի ուրմիկ . կանչեց զհոր-
թերու տէրվաանք ու բերեց , ասեց .

— Թէ որ իմ ազրոր ճանկ մի ~~հետի~~ կըտ-
րէք , վա՛յ վաւէր ձըր ~~հետի~~ : Գլղա
պղինձ լէ ծախէք . թող եղնի ձըր հոր-
թերու ասեղ — :

Ինք լէ ջսկեց զուր հորթեր , ու կէտ
որին էկաւ ասուն քեռի Թորոսին ասեց .

— Քէլէ , աս քսանբժ ջորի , ու եր-
թանք ~~հալ~~ բերենք , որ դու լէ ուտես ու
քո եօթը պորտ լէ . յար յեր Կա տ'եղ-
նիմ հորթբած :

Ան ասան զջորէք ու զացին : Գացին
մօտեցան էրին . քեռի Թորոս ասեաւ որ
դեւեր բիծած են էրի դուս , ասած
են . եղած ամէկ քընց Այոդ բլուր : Քեռի
Թորոս վախենալուն պըրծուց զուր ջորին
մըկէլ ջորեցներուց , ու վախաւ :

Վաւրթն ասեց .

— Տնաւէ՛ր , Կա ըղունց ~~հալ~~բուց չըմ
վախի , դու ըղունց մեռնէրուց հորի՛

կը փախիս . ասեց , թէ չըս աւատայ ,
դարձի քո ետեւ , սոսդի տակ իջէ , զըմբ-
նու աղբըններ լըլեր եմ հողի — :

Բեռի Թարոս տեսաւ, ու դարձաւ աս-
պշորեօտան ու մօտաւ յէր, ինչ կէր չկէր
ժողովեցին, զբեռները բռնեցին :

July .

— Բեռի Թորոս, իդա իւլլիքն քլղի,
ու իդա ջաւ-էր ընծի. կ'իտասո՞ տուր.
չլո իտա՞ դքղի լէ. կը հասու՞ իդ ունց —:

Why ·

— Լաօ, հաւիտ քրդի, ու ջանաւոր լի
քրդի, ես ի՛նչ կ'ընեմ —, թափեց ասեց
քեռու բերնից, ու էլաւ հեծաւ զքու-
սակ, խոտ կ'խոտայ, մէկ կ'երթայ գիւտ,
մէկ կ'երթայ գիւտայ, (Բուսակ չի, քիւ
էն ընդի՞ շահաւոր քուսակի զօրութեան) :

Հըմլա հալով Ռ-հալով է կան 'ի Սասուն :
Դաւիթ գտաւ աղէկ բաղէ մը : ու ըն-
կաւ արտեր շէնէ կ'էնէր : Էլ հորթեր
թորկեց :

Յոթերուց մէկ եկաւ աղքատի մ' արտի
հանդըտաւ, որ եօթ ~~չէ~~ ~~է~~ ~~է~~ ունի,
ու եօթ կտրի կտրեկ, դժոխն աւրեց.
մնաց երեք: Մէկ էկաւ ջուռ բերեց
աղքատ հալւորուն, ասեց.

— Յոս արուն աւրի • էլի գնա արտաւդ

Երեւան : զիչեր կ'իդայ զէն երէք կորին
լէ կ'աւրէ — :

Հալւորն էր , առաւտուն ըն գլխուց
շուր աղօթք կ'էնէ . ու կ'երնայ կ'իչէ զարան
աւրեր է : Մէկէլ կը տեսնայ որ Դաւիթ
բազէն 'ի ձեռք , հեծուկ զքուռակն , է-
կան : Հալւորն ըզ տեղ անիծեց Դաւի-
թին , ու ասեց .

— Դու Ասարծուց ըսկի չը՞ս վախնայ .
դու վըր իմ կորեկի՞ն ես կարիճ . եօթ
շաբաթ ունիմ , եօթ կորի կորեկ . շորսն ա-
ւերեր ես , մանցեր է երեք : Կտրիճ ես ,
զնա զքո սրապու հաւքն աս , որ Ծծում-
կայ գլխէն կ'երթայ հար 'ի Սեղանսարու
դօտին՝ շաբաթ է Մարամէլիք , ու կ'ուտէ ,
զնա զէն աս : Վըր ընձի՞ ես կարիճ — :

Ասեց .

— Հալւոր , մ'անիծի ընձիկ . աս բուռ
մի ոսկի . զքո խորէն էրէ — : Աւ զար-
կեց զբազէն :

Խաչայ Դաւիթն էր , ասեց .

— Քեռի թորոս , էլի դիմ սրապու հաւքն
ու հաւքն տուր ընձի , որ կ'երթամ կռիւ .
դիմ սրապու հաւքն էլի կ'ուտեն , զուք
ընձի չըք ասե — :

Լլաւ քեռի թորոս գնաց մօտ Յռանվէ-
ղին , ուզեց զուր սրապու հաւքն ու հաւքն :

Յսանվէդին շտուեց : Հեղժ' լէ դար-
ձուց , ու ստեց :

— Կ'իտաա՛ տուր , չըս իտա՛ կ'իզամ
կը մարմնեմ , գլուխդ կ'երթայ , ~~է-ն-դ-ի-դ~~
կը մնայ — :

Յսանվէդին վախուռն տուեց ուր պա-
պու կուրչ ու Կէ-ճ-Լ , ու քեռի Թորոս Բե-
րեց տուեց Գաւիթին :

Ըդ գիշեր Գաւիթ քնաւ , տեսաւ ե-
րած . առաւ քառսուն երինջ ու զնաց
մըր ոըր Բանձրիկ Մարաթուկայ . մատ-
դեց զերընջներն ու լողդցաւ մըջ արու-
նին . շատ լաց ու աղաչաց Աստծու ե-
րեսն ու վե . իջաւ Աստծուց ուրան սուրբ
Նշան մի ու սանդր մի . (ու հմկայ լէ ըն
սուրբ Նշան՝ հանդէ 'ի դաւառ՝ Չորկայ
տուն .) համբուրեց զսուրբ Նշան , դրեց
աջ ծոցքի Բ-Է-Պ . ու սանդր լէ դրեց
ձախ ծոցք :

Ե .

Ըդ Մարամէլիք լսեց որ Աբամէլիքի
տղէն հասեր է , ու էլն կ'իզայ ուր վրէն
կոխ , ուրան Բ-Է-Պից լէ ԽԷ-Զէն էլաւ
սառա զուր ազգար , էկաւ որ տի գէր
'ի Մարաթուկ , Գաւիթի վրէն . տեսաւ
որ կընկալք կայնած են ճամբու վրէն ,
ասեց ըզունց .

— Ձըզի պար ասէք, խաղցէք, չուր ի
 ևս իզամ — ։ Ասեցին ։

— Մենք դի՛նչ ասենք ու խաղանք ։ Հէ
 չը՛նք դինայ թէ դի՛նչ ասենք — ։

ԽՈՒՐ-ԷՆՆՈՒ ուրանց ասեց ։

« Կարճ կընկտիք էրկանք աղան ։

« Լըկէն կընկտիք զուգոեր բառնան ։

« Մեր ԽՈՒՐ-ԷՆՆՈՒ գայեր Սասուն ՚ի բան ։

« ՄուՊալ եզներ բերէ լրծան ։

« Ձկարմիր կովեր բերէ կըթան ։

« Դարուն քու կը շինենք եղ ։ ւ չորթան » ։

Մէկէ կ'իշէ որ կնկաիք ուրանց զըզի
 կ'ասեն ու կը խաղան ։ ԲՊՈՒՔ լէ կ'առ-
 նեն զասգար կ'իզան ու կը լցուն Մա-
 րաթուկայ բակ ։

ԲՊ Մարաթուկայ երիցու աղջկան լէ
 աչք կայ Դաւիթի հետ ։ Երիցու աղջիկ
 էկաւ ԽՈՒՐ-ԷՆՆՈՒ Դաւիթին, ու ասեց ։

— Դաւիթ ։ Կայդան գլխուդ ու արե-
 ւուդ ։ Էլի ասա ինչ ~~կայդան~~ ասգար է եկե
 բանի միջ ։ անթի ասգար են — ։ Երիցու
 աղջիկն ասեց, գնաց ետեւանց, ու գնան
 գրկափակ քաշեց ։

Դաւիթ թըռաւ էլու, ու ասեց՝ « Իս
 հայ գինի, տէր կենդանի » ։ ու բռնեց
 զասգրի մարդ երու հըմն զգլխներ, մարմ-

նեց, Զնդուի դնաց պատճնից դուրս, ու
 գլուխ մնաց բակի մէջ, Բոնեց յիջւթ-շէ-
 յէ, քակեց զտկուէք ու շարեց 'ի ճակատա-
 ու Կճշտու լէ երեց քընց շան խառան,
 կախեց վզից, ու ասեց.

— Դէ՛ դնա Զո-բ տար Մորամէլիքին.
 ուրան մարդ կայ՝ թող գտնէ, շուրի ես
 իդամ —

Խելթ-շէն հեղո՛ր՝ լէ էկաւ մէջ ըդ կընկ-
 տոնց. հեղո՛ր՝ լէ կ'ատեն ու կը խաղեն,
 կնէան մէկն ասեց.

— « Խելթ-շէն Զն, Խելթ-շէն.

« Իսկա դիկն դացիր քընց գէլ դադան,
 « Ընդիկէն էկար քընց շուն վազան.

« Մշտ-շտ է վիզդ քընց շան խառան,
 « Բերանդ է բաց քընց պատուհան.

« Բերնէդ կ'երթայ քընց արեկի թան,

« Ճանճեր վրէն կաւարած դարուան —

Խելթ-շէն ասեց.

— « Տօ չընացած, դէլ անգդաւ,

« Ես գիցայ թէ Սասուն դաշտ ու դու-
 րան էր.

« Ձը գիցայ թէ քար ու քար ու կապան էր.

« Ըն ճրճեր սր նոր են էլած դիւանա-
 կան էն.

« Ուրանց նեւ կայ քընց ձիթ խըցի դերան.

«Ար կը զտրկէն , բերան կը բացուէր
քննց պատուհան .

«Շն մանկտիք ու հետս էր , ժողովան
լցուան 'ի Խորտանն :

«Պաշտուն որ ծուրն էլաւ , կը ժողովէ բե-
րէ ճոճ ու բլոր արմաղան ,

«Շն ժամանակ ձրախ Զեւ լինէր եղ ու
չորթ ան» — :

Իսկ անդամ Գաւիթ էլաւ Էրեց
դնաց Մորամէլիքի վրէն . էկաւ որ' ահա-
դին ասդար ժողովեր են , ու նստեր Ս-
ղանորքու գօտին : Գաւիթ տեսց .

— Սխտ եղնի , չորի ես կանանչ
կարմիր տակ եօթն օր բերած է-
չուտեմ , կոխ չէնեմ — :

Էս անգամ ըդ տեղէն Գաւիթ դար-
կեց դնաց արեւպտոց դիմն Էրեց ,
էկաւ ու տեղի դէմ կայնաւ : Յերոր ըդ
ասգալ տեսաւ որդ ճիսւոր , գանդայ
յունեց ու վախեցաւ : Մէլիք հարցուց .

— Դու ի՞նչ մարդ ես — :

Ստեց Գաւիթ .

— Ես արեւստոց թագաւորի տղն
եմ . էկեր եմ ձրախ յօդ — :

Մէլիք զարկեց . եօթն օր հըտի-
րաց հաց կերան . վեր ութնին էլաւ զուր

ձին հեծաւ, երկու ձեռքն դնայ էկաւ
ասեց .

— Ելի՛, որ ես էկեր եմ քո վրէն կր-
ոխ, յար յե՛ր դու ուտես զիմ պապու-
հաւի — :

Կռիւ կցեցին : Դաւիթ կանչեց «հայն,
աւ գինին, տէր կենդանին» :

Այս՛, քեռի թորոս լսեր է զըդունց
կռիւ, քաշեր է մէկ բարդի ծառ, դրեր
է վրը բիջին, ու էկաւ : Ինք կայներ է
ձուրու գլխուն, ու ըդունք ձուրու մէջ
կռիւ կ'էնեն : Այն որ կը փախնի վեր
կ'երնէ . Դաւիթ կը բռնայ, — Գեռի թո-
րոս, դու ձորէ, ես ձորթփեմ — :

Ապաք կայնան ու քաշաւ էրեցին թէ
«Ելա՛ւ է որ մինակ դուք արկուս կ'ըս-
ուէք, որն որ զօր կ'երնի, թող կըսիւ էնոր
երնին» :

Էն կ'ասէ՛, դու նստի ես զարկեմ, էն
կ'ասէ՛, դու : Շաշա՛ կապեցին որ սրտիկ
աչքէր Դաւիթ նստի :

Դաւիթ քաշեց գիւլիւն 'ի զլուխ .
բռնեց զսուրը Նշան իւլիւնի տակ, ու
նստաւ : Մօրամէլիք երեք «հա՛ն» ճամբայ
մեկնաւ, ու իշտաւորվ էկաւ կուրդ մի
զարկեց ու ասեց . — «Հող ես, հող դու-
նստ» — :

Գաւիթն ասեց .

— « Հաւատամ խոստովանիմ բանձրիկ
Մարտիշուկ սուբր Նշան , ես հըմալ եմ՝
քընց կանանչ կարմիր ~~պարզ~~ տակ բրընձ
փէլ — կ'ուտեմ » — :

Իրեք անգամ ըդ աւա դնաց էկաւ
զարկեց ու ասեց . — « Հող ես , հող դառ-
նաս » — :

Գաւիթ լէ իրեք անգամ՝ — « Հաւա-
տամ խոստովանիմ » ասեց :

Ինչ ա անգամ դօր էկաւ նստելուն
Մօրամէլիքին : Մօրամէլէք հընգաւաւ ,
կայնաւ , չըր նստի : Ասդար մեղդ բեցին
դինք : Էկաւ առաւ զնալիւն վըր գլխուն
ու նստաւ : Ինչ ա անգամ Մօրամէլիքի
մամ մեղդ բեց ու ասեց .

— Գաւիթ , շաբաթս դլխուդ արեւուդ .
էն՞ էդ լէ քո օղբէրն է . մը զարկի ,
խեղճ է — :

Ասեց Գաւիթ .

— Հէ՛յ անգղամ , չուրի հըմկայ որ էդ
կը զարկէր , հօրի՞ չըր տաի՝ քու օղբէրն
է : Բընէ , ըդ ~~աստ~~ թըղ եղնի : Մէկ ԴԵՄԷ՝
թըղ եղնի Աստծու Խա՛նը . մէկ լէ՛ քու
Խա՛նը . ըմա դիմ ետի ԴԵՄԷ կը զարկեմ ,
եա կը մեռնի , եա կը մնայ — :

Գնաց էկաւ կուրղ մի զարկեց . եօթ

հաշ 'ի դեռին տարաւ զՄարամէլիք : Ու
գնաց շաւիշ զՄարտի , ու նստաւ թա-
գաւորի խնդր :

Ըդի հոգ մնաց :

Ձ .

Պաղղուանու Սմիրին աղբիկ մի կայ .
անուն խանդուղ խանդ . ըդի լսեց Պա-
ւիթի դորեղութեն . հախ տուեց աշողի
մ' ու ասեց .

— Պնա զիմ դովտանք էրա Պաւի-
թին . Բաւե՛ք իդայ հոգա , զիրար տա-
նենք — :

Աշողն էր էլաւ գնաց 'ի Սասուն , գի-
նէր խոյ Պաւիթն 'ի Սասուն էր : Ի՛նչու
ու էլաւ Յաւնովդու բերդ , զինէր թր
Պաւիթն է ընտեղ նստուկ : Հոտաւ գա՛
էրեց Յաւնովդուն : Յաւնովդին ասեց .

— Պիղի' , ելէք զըդի ծեծէք էրէք
դուրս . էդի էկեր է զիմ աղբէր խաղի
տանի — :

Ենծեցին ու տարան ձոր մի զըդ աշող
վըր ճամբուն թալեցին : Իրիկուն հո-
տըղներ դուրանց եղներ հեծած են կ'ի-
դան դեղ . մէկի եղ խրտաւ , հոտաւ
սրտաւ վրաւէն . ոլըրդան գտան զաշող :

Աշող լաց ու աղաչաց ըդ հօտըղին .

բուց . ու հարցուց . — Բդ ո՞րն է նստուկ
մէջ էդա բերդին — :

Հօտըղներ ասեցին թէ՛ — Ըդի Յռան-
մէդին է . Դաւիթ հանդ է Մըսր — :

Ելաւ աշող ոսկի մի տուեց հօտըղնե-
րուն . հօտըղներ դոմեցին զուր ~~պատշաճ~~
կտորտանք տուեցին ուրան , ճամբէն
յըցուցին . ու աշող դէմ էրեց 'ի Մըսր .
դնաց զիւնը՞ հիմնէ էրեց Դաւիթին .
Դաւիթ շատ Բէշէշ — բաշխիշ — տուեց
ըդ աշողին . ու ասեց .

— Դու գնա , ես կ'իգամ — :

Աշողն էկաւ Խանդուդ ~~իւն~~ ասեց .
Դաւիթ լէ Մըսրայ էլաւ շիտակ էկաւ
'ի Սոսուն : Սասուն էկաւ հասաւ 'ի Մըժ-
մակայ քիթ , տեսաւ որ գուլթան մի վըր
ճամբուն էր , արձկեց զտաւար , էրեց
դէն . բըռնեց զԷշէշ , հեծաւ զձին ,
իտա դիէն կը քաշէր զգուլթան կը հանէր
Սարու գլո՛խ , ու ընդիէն քաշէր բերէր
յած , ու ըդ հըմալ Սաւ սարու գլուխը
վե դիտմաւ էկաւ վըր Մաունիկ գեղի
հինն : Էկաւ տեսաւ որ գըմէշ մի պրծեր
է էկե ճամբու վրէն ու թըրքեր է : Ըդուր
թրիք կը տեսնայ , կ'ասէ .

— Ընձի թ'որ շաւա՞մ' եղնի՛ ըդուր
թրքողիցն է . շեղնի՛ ըդուր թրքողիցն է — :

Տեսաւ դըմէշ մի տրի մէջէն էլաւ :
Դաւիթ՝ որ հըմկայ բան ըսկի չըր տեսե ,
քաչեց զկուրպն ու կայնաւ որ դըմէշուն
դարկէր : Մէկ հօտաւ ընդիէն էկաւ .
ու դըմէշուն կը շփուէր : Դաւիթ դիցաւ
խը՛յ ուրան կը շփուէ , ասեց .

— Լաօ , ես քեզ ի՞նչ եմ հրե , որ ըն-
ծի կը շփուէ — :

Հօտաղն ասեց .

— Հըդ քըզի ո՞րն է , աղբէր . դու
Սասնու ծո՞ւռն ես . դու քանի՞ տար
տեր ես . ես իմ գըմէշուն կ'ասեմ — :

Ասեց .

— Լաօ , հօրի՛ կը ուղեւս , ամօ՛թ բան
է . ես հըմկայ բան չըմ տեսե . ընդուր
ինէ չատ կա՞յ ձըր երկիր — :

Հօտաղն ասեց . — Արի քըզի նշանից
տամ — :

Գային Աւղուտայ դաշտ , որ ընտեղ
դութան մի գոմըշներով լծեւէ եւն ու կը
քչեն : Էկաւ տեսաւ որ գոմըշտան շո-
քուց զուրանց լեզուն թաղեր են դուրս
ու դութան կը քաչեն . Դաւիթի խեղճ
էկաւ ըդունց վրէն . արձկնից զգոմըշտանք
ու տարաւ ինչ . ու մանճկալն առ անի-
ծեց ըդուր :

Ասեց Դաւիթ .

— Մանճկալ, մ'անիծե լիս • զորդ զու-
թանի շէջն տուր իմ ձեռք — ։ Բանեց
շէջն ու քաշեց • մանճկալ կայնաւ վրէն՝
ինն փաթի պղծրցուց զդուխան ։

Հօտաղն ասեց Դաւիթին •

— Բիշի քո հընար չէ ։ Իջի ձիու վրա-
ւէն ։ քաշէ տեսնենք ։ քո հընարն է թէ
չէ քո ձիուն — ։

Իջաւ ։ տասն փաթ լի առանց ձիու
քաշեց ։

Ըս անդամ մանճկայն ասեց •

— Դաւիթ, շէջն քրտի • կէս օր է ։
նստի հայ կէ ու նոր զնա — ։

Դաւիթն ասեց •

— Չէ ։ Ես կ'էլթամ • Թըղ հայ ձրր
ձմեր ուտեն • Ես ուտեմ՝ ուրանց բան
չմնայ — ։ Ահա նստաւ ։

Ու յերօր հայ զբեցին ։ Ինչ շէջն հայ
կէր ժողլեց ու մէկ հաշ սրբեց զքառէք
ու զրեց բերան ։

Հօղաղն ասեց •

— Երման, Ելէք փախէք ։ Եղի մարդ
կ'ուտէ հսկա — ։

Դաւիթն ասեց •

— Ի՜նչ ։ Զաւթն զուխան քաշող հայ
կ'ուտէ ։ Ի՜նչ կ'էնէ — ։

Ու էրաւ ըդ տեղէն Խաշ էրեց Խան-
դուդ Խաշն ու զնայ ։

է.

Գնաց խանդուղի խանի դուռ .
(ընտելն է որ ըմէն ուղընկներ կ'իյան
կ'իկենեն) . էղ լէ դնաց որ մարդու մէկ
խեղճ մի ձեռք՝ կայներ է դուռ : Գա-
լիժ հարցուց ըշուր .

— Տօսըղա՛, քս անուն ի՞նչ պատի եղնի—
Ասեց .

— Ի՞մ անուն Գորգիլ է .

Գալիժն ասեց .

— Գորգիլ, ես Գալիժն եմ . յերոր
ես խանդուղի խանքն ասաց , պըղզի կ'է-
նեմ ընծի քաւոր — :

Իշա անգամ ասեց .

— Քաւոր Գորգիլ , որ կայ ներս — :

Ասեց .

— Շըրըդան խորաստիան , չըմկաց լ.՝
ուսց է՛նչէնչն ուղընկներն են էկե — :

Ասեց .

— Զի՛մ ինչ քաղէ կասէ՛ դու — : Քա-
ղեց կապեց .

Հարցուց .

— Իշա ի՞նչ խեղճ է դրած են քո
ձեռք . ասեց , հըմ իշեմ — : Ա. ձեռքէն
ասեց է՛նչէնչն ու իժակեց . ու զըո հըլաց
կ'երթայ . . .

Ու ասեց .

— Գաւոր Գորգիլ , ներս կըթանք ,
էնենք կեր ու խում — :

Դաւիթ նստաւ , թաշկուկ ու անօթի
է . մէկ մէկ կ'իջար զինի կը վերուն ըն
մարդեր ու կ'իտան Դաւիթին . Դաւիթ
է շինայ համբերէ , հըմա կը վերու դի-
նու տալտն ու գըմէն է կը խմէ . ու կա-
սէ . — Դէ ասէք Յնուշ եղաւ — :

Գինին զԴաւիթ վերուց , ու զԴաւիթ
տարաւ : Յերոք Դաւիթ հըմա կ'եղնի ,
ու դինուց պուխ կը ցածցու գետնի վը-
րէն , ըն մարդեր գուրանց թրեր կը քա-
շեն որ զարկեն . ու յերոք գուխ վի կը
վերու , զթըրեր կը դնեն ուրանց Գըլի
տակ :

Հեղմ' է որ հըմալ եղաւ , քաւոր
Գորգիլ կանչեց .

— Սանհէր Դաւիթ , հողի շնաստուն
է , վրաստուն չէ — :

Դաւիթ յերոք լսեց , ասեց . — Գիւլի
զդուռ բռնէ — :

Հմա ըդ մարդեր էլան ու վախան ,
ամէկ ճլթ մի զարկեցին Գորգիլին ու
փախան :

Ու Դաւիթ նոր կանչեց զԳորգիլ .
հարցուց զժանդուդ թէ — Յոր
տեսանք — :

Գօրգիլին ասեց .

— Խա՜ն Բաշլէն : Ըսօր ուրբաթ է ,
քսան չա՜ն ուր առջեւն է . ու քսան լէ՛
ետեւն է . ըսօր կ'երթանք տեսնանք— :

Գացին ողման Բաշլէ պատին ու կայ-
նան Գաւիթն ու Գօրգիլ : Չա՜ն մէկ
մէկ ընցան . էկաւ Խանդուղ Խանը՛ :
Չեռք թալեց Գաւիթ Խանդուղ Խանը՛/
վիզ՝ ու երեք պաշտուեց Խանը՛/ց : Խա-
նը՛ չխօսաց : Հեղ մ' լէ : ու Խանդուղ
բռնեց զԳաւիթ փողպատ , զարկեց ի
պատ , արուն թալեց քթէն : Հէրստաւ
Գաւիթ :

Ու ըդ տեղէն դարձաւ խոստ ուր
սուրբ Նշանին , ու ձիուն , որ հեծնի :
Ու ասեց .

— Վաւոր Գօրգիլ , քաշէ զիմ ձին ,
որ աւրեմ զիլա քաղաք — :

Գօրգիլ աղաչոնք էլեց թէ , — Կը
խնդրեմ քենէ , իդա Չա՜ն թըլ մնայ ,
մաւթն է , լուսուն . լուսուն էլի , աւրէ
ու զնա — :

Գաւիթ լէ իր հէրսից պատկեր է վըր
մահճքին . էլ քուն լէ շտանի , թէ՛ յնը
կ'եղնի որ լուսնոյ , ես ելնեմ աւրեմ
զիլա քաղաք ու երթամ :

Խանդուղ Խանը՛ լէ Բաշլէ մէջ «Երեւ

կէնէ . Բեփու ըստէն կ'առ տակց .

— Սեւ սէյրան կ'ե քո վրէն . Դաւիթ հանդէ ըմկայ զքո սլապու քաղսք կ'աւրէ ու կ'երթայ — :

Կապեցին զուրանց Բաշչէն ու զարծան . ու շիտա՛կ կ'կան Խանի դուռ զարկեցին , սը բանան :

Դաւիթն ասեց .

— Բահա , ուհա , ըղ ի՛նչ աբաշտ են իդա քաղքեկք . աշխ չըն կ'են յար առւըտուն , կ'ասեն ըմկայ կ'ի աւրէ ու զընայ — :

Գորդիւն կ'լաւ տեւաւ , զարծաւ Դաւիթին ասեց .

— Բ'դուհք քու են , կ'աշտվ չեն — : Դուռ բացեցին :

Խանդուղն կ'աւ մօտ Դաւիթ : Խանդուղն ասեց .

— Դաւիթ , դու սլապ մի առար քո ճամբու Խաթը համար : Սէկ լէ առար քո Խաթը համար : Սէկ լէ առար Աստծու Խաթը համար : Զէւէլի սլապն հօրի՛ առար : Դու քո սլապու կարիճն ես , ես եմ սլապուն : Աստծ են , Զաղծիկն առ եղիլնուց , սը արղէն եղիլ քեո խտան : Խըյ , Շըբըղան Խորատական , Լօրայ Հըմզայ Ժահէլնուրու զըստն ես բերե ընծի ,

որ էւելի ստալ կ'առնես իմ մտայն — :

Իդր անդամ՝ Դաւիթ կակղցաւ , ու
տակց :

— Զանգի հմալ է , լուսուն ես կ'եր-
թամ պընոնց զլուխ կը բերեմ քրդի — .
ու տակց . — Ես հանդէ կ'երթամ . եղաւ
որ ընդոնք եմ վրէն զօւ եղան , թէ դիւ-
ստանեցին , թէ դու պըս Աստուած կը
սիրես , արի գիտ՝ Զանգի ճանչցի . վըր
իմ աջ թեւին մտէ խաչ մի կայ , ճանչցի ,
վերու , քի , արի , ստալ — :

Դաւիթն էր , էլու ընկաւ ճամբէն , քի-
ւնքաներ տեսան որ ձիաւոր մի ընդ խուց
կ'իդայ . ձիու Բու երկինք կ'երնի : Ասեցին .

— Ըս ձիաւոր կուսի համար կ'իդայ .
չգիտանը ըդի Սրդ օյի (սուրբ Սարգսի)
ջորդերո՞ւցն է — : Կանչեցին հարցուցին .

— Ի՞նչ մարդ , դու ի՞նչ մարդ ես ,
յուստայ կ'իդաս : Զոնք գիտայ դու
դիտանդ ուղ ի՞նչ կը ճանչնաս . զըդա
մատնիկ չը՞ս կանայ հասաւ ուրան — :

Դաւիթն տակց .

— Այլի կը ճանչնամ , ըմա ես էկեր
եմ որ ձըր զլուխ տանիմ խանդուղին .
եւ չըմ էկի մատնիկ տանելու — :

Ըս Շըրըդան խորատականի վերին ունը
(յօնք) կնքան էր կախուի , որ էկեր էր

հասե վըր սրտին . ու ~~անհաշի~~ կապեր
էր ու զարկե ետեւանց վըր պառեկին :

Ըն մըկէլ ~~Լաւայ~~ Հըմզայ ~~է-հընէ-նի~~ ներ-
քեւի մառիթ զգեալին կ'աւելը ու կ'եր-
թէր :

Առան իրար Գաւիթն ու էշ երկու
է-հընէ-նի ~~հաշի~~ ու ~~է-հաշի~~, օր մի յար իրի-
կուն : Գաւիթ կանչեց . — «Ես' հաւա-
սամ խոստովանիմ բանձրիկ Սարաթ ուկ
սուրբ Նշան , Յիսուս որդի դու օգնա-
կան» — , ու զարկեց զերկուսի գլուխ ի-
կարեց , ու զերկուսի բըշամ ի կապեց
յիրար ու ~~է-հաշի~~ առա թալեց վըր
Բաթին : ու ընդունց ~~իւրուն~~ ~~կախաւ~~
դգեալին գուլէնի ակօսի աւա կը փայլը :
Բերեց զըզունց գլխեւեր , էկաւ ճամփու
կէս , տեսաւ որ մէկ ձիաւոր մէջ երկինք
մէջ գեալին խառ կ'իգայ ընդ իշն , կան-
չեց վըր Գաւիթին .

— Հօ' , գրըզի քո լեւոյն հաւը պա-
հէ . Շըրըդան խորասակուն , Լօրա Համ-
զայ ~~է-հընէ-նի~~ ես ~~հաշի~~ էկե — : Պա-
ռեկի Բաթին առաւ Գաւիթից , կուրզ մի
զարկեց : Գաւիթ ~~գլխի~~ զարտեց : Կուրզն
առաւ ձիու գանդուն տարաւ գեալին :

Գաւիթ մէկ ի շիտեաւ վըր Բաթին ,
ասեց . — «Ես հացն ու գլինի , տէր կեն-

դանի » — : Պիտերը տարաւ որ զարկէր
դլխուն , ըղի դճաւ , ծաւեր թափաւ
տաջեւաւ : Գաւիթ տեսաւ ու ճանչցաւ
որ խանդուղ խաւճճն էր , ուր ելլէ փո-
խեր էր էկէ Գաւիթի առէջ : Գաւիթ
տեսց .

— Գէլ սնողամ , դլուխս կ'իդայ որ
կուշ մի զարկեմ զքրդի իտամ զետնի
տակ . ըղիլէ երկու հեղ ելաւ , որ բե-
ռանաւ կ'էնէս գիւս — :

Ասան զիբար ու դարձան խանդուղի
քաղաք , ու էկան իջան : Խոյս անդամ
կանչեցին զխանդուղ խաւճճի պտալ :

Գաւիթն տեսց .

— Քու արջիկ չը՞ս իտար ընձի — :

Յապն տեսց . — Չըմ իտար : Թէ
կ'առնեւ ու կը մնաւ հոգա , կ'իտամ .
ի էկեղթում չըմ իտար : Հօրի՞ , իմ Գ-
ճան շատ են , կ'աւրեն գիւս քաղաք — :

Գաւիթ լէ տեսց . — Կ'առնեմ մնամ
հոդա . չըմ տանի երթայ — :

Ըղրա վրէն՝ բերեցին առեցին , զու-
բանց պտակն էրեցին , ու եօթն օր եօթ
դիշեր հարսնէք էր :

Բ.

Մէկ ժամանակ յինք ընցաւ . ինն ա-

միա , ինն օր , ինն «ընթի» օր իւրս , Աստուած ուրանց տղէ մի տուեց :

Դասիթն ասեց խանդուղ խնւճին .

— Թէ օր ըդ տղէն ընծից է ուր վրէն նշան մի , դօրութեն մի տ'եղնի — : Բերեցին զտղէն իւրս իւրեցին , ու բերեցին զդուրսն շնչել զընդի տեղ փաթթեցին վըր տղիւն . տղէն էր՝ յերօր լայ ու ձմեռեաց մէջ ճգօրին , ըդ ուր վրասու փաթուկ շնչել կտօր կտօր եղաւ : Չաշտէ զնայ Դասիթին թէ ,

— Տղէն լաւ տղայ է . զշնչել կտըրտեց . ըմա ուր մէկ ձեռք աշտ է , խըփուկ է , ու մօրդ չկոնայ բանայ զուր ձեռք — :

Եկաւ Դասիթ նստաւ , ու զմանուկի ձեռք մածեց ու բացեց . տեսաւ օր չաշտէ մի արուն ուր ձեռքու մէջն էր . ասեց .

— Հայ , հայ . . . զտշտաբք արեր է կաթ մի արուն , զբեր է ուր ձեռքու մէջ : Թ'օր ըդի մնաց , ըդ ուր մօտէն զարմահաղի բան տ'եղնի — :

Բերեցին զտղէն իւր կնքեցին , ու դանուն զբեցին՝ Մէլի :

Մնաց ծուկ մ'ու ծամանակ մի տղէն մեծցաւ . Դասիթ էլաւ զտղէն թողեց

ի Գաղղուան մօտ ուր մեծ սրապ ու ճոշիկ ,
ու առաւ գլխանդ ուղ խնճճն ու խնճճն է-
րեց ՚ի Սասուն : Խալիթցիք լէ ապրար
մողկեցին ու սրասան կապեցին ուր գէմ ,
ու սէլերով ճադարէն շինեցին , կռիւ կցե-
ցին : Խանդ ուղ խնճճն ցնշուց ի սուրուղը
կը վարկէր՝ զպատան կը քակէր , ու զսկ-
ւեր կը թալէր երկու հաւսուան ճամբայ :
Դաւիթ լէ կը ջարդէր զաղղար ու կ'եր-
թէր : Դարձաւ Դաւիթն ասեց .

— Խալիթցիք , զ ուք ի՛նչ քէն-մա-մարդ էք
որ ելի զէմ՝ կռիւ կ'ենէք . թողէք զիմ
երչ տանիմ Սասուն , ու հըպամ՝ լէ իգամ
կռուինք — : Ու ըր ունք շահաւորցան :
— Որ հմալ է , տակցին , զէ երդըմցի քո
ծոցի սուրբ Նան , որ աւստանք — :

Դաւիթ լէ ձեռք գարկեց վըր սանդ-
րին՝ որ ուր խեչքով զսանդր տ'երդուէր ,
ձեռք առ սուրբ Նանին : Ու սուրբ Նա-
նի հունար լէ էն էր՝ որ զինք պիտի
շերդ ուրնէր :

Ու Դաւիթ առաւ գլխանդ ուղ ու սա-
րաւ ՚ի Սասնու բերդ :

Չեռք մտուց ՚ի ծոցք , տեսաւ որ սուրբ
Նան էր ընկի ըն Բեւ-ճի ծոցք , ու ինք
զէն էր երդ ուրցե : Սեց .

— Էլ իմ բան քեւ-է , երթամ լէ

Բէւ, չերթամ լէ : Բժաւ տ'երթամ — :

Պարկեց էկաւ 'ի կոխ , ու Խոյաթցիք
դըղի նեղ լծեցին : Ձին լօրխաւ 'ի Սըղ-
բայ շամբ , մէջ ուրին . վէր հաւաք ըդ տը-
լի միջէն Խըլաւ էկաւ Վոխօրայ ջրի վրէն :

Բն վեպին որ Արամէլիք աշէր , Ա-
բամէլիք էկեր էր Խէրաշէր աշի տուն , ու
զօրով դացեր էր էդ աշի կնկայ մօտ ,
ու էդ կնկայ անուն լէ՝ *Շահնաւ Խան*
էր . ու ըդուր մօտէն ելեր էր աղջիկ
մի , որ էն լէ ըդունց ազգէն էր . էդ լէ
չատ հունարով էր : Հա' ըդ աղջիկն էր
տուեր մէկ նեա ու աղեղ , էկեր էր ըդ
տեղու վրերու մէջ Բաթըլտուեր էր :
Դաւիթ ըդ Վոխօրայ ջրի մէջ կը լողոնէր .
ըդ աղջիկ զաղտուկ նեա մի զարկեց Դա-
ւիթի սրտեկ . Դաւիթ էլաւ կայնու ու
բօռաց . որ բօռաց՝ ձէն գնաց 'ի Սա-
սուն , *Ձենով Ուլան* , Խորդուսան , քեռի
խօրոս , Ճնճապոքրիկ ու Յոանվէդին
ժողովին պիտար : Ձենով Ուլան լէ Սասնու
բօռաց . — Դաւիթ , մինք էկանք — :
Աւ էկան Դաւիթի հաւարին : Դաւիթ լէ
ըդ ջրի մէջ զուր աղբօր ձէն լսեց : Ըդունք
լէ էկան էդ ջրի խեչ , հասան Դաւիթին ,
Դաւիթն ասեց .

— Ձենով Ուլան , մենք որ բօռացեր

Ենք , ըղի ահու հըմկայ չորցեր է . դա-
շէք զըղի դտէք — :

Գաշեցին գտան որ մէկ ~~լի~~ աշքեր
աղջիկ մի . բոնեց Գաւիթ՝ զոսք դրեց
փր մէկ ոտփուն , ու քաշեց ճըւտեց ,
թա'լեց սարու աըկու գեղ . ու զըդ գեղի
անուն դրեց ՃՐԻՏԻՍ ՃՍՊԿԻՍ : Ու էդ
գեղ լէ յսր հմկա յանդէ Զըշ-բ-յ բե-
րան , ու անուն լէ՝ Ճասկիկ :

Ու ըդունք ստին զԳաւիթ էլան ի Սա-
սուն . շորս աւուր լըման՝ Գաւիթ մեռաւ :

Էլան ըդոր աղբրաանք լէլը կրեցին .
որ ԵԼԷԷԷԷ իտան խանդուղին , ու բն-
դուր սաղութեն ասեցին . խանըմ լէ ա-
սեց . — Հըյ հո՛ւ . . . Գաւիթից ետեւ ես
ա'եղնիմ իդոնց հա-ջ-յ . . . — :

Ճնճղափոքրիկն ասեց .

— « Խոնդ-դ-դ Է-ն-ը , ԲԵ ԴԵԼ , ԲԵ ԴԵԼ ,

« Գա-է-ի ԴԵ , սարէ-ԴԵ Է-ն-ը — .

Իդա անդամ խանդուղն էլաւ բերդի
գլխուն . ու յոնդցայ զինք թալեց . ուր
գլուխն առաւ փր քարին . ուր զլուխ
ծակեց զքար . ու զլխու տեղ՝ Սասնու կէս
չնիկ (չափ) կորեկ կը լլեն յինք ու ծեծեն ,
սանդի տեղ : Ուր Եօթ ճիւղ ծամի տեղ
լէ՝ հմկայ կ'երեւայ , ու մկայ լէ ըդ սանդ
յանդ է բերդի ստէջ :

Թ.

Գոման Գաւթի աղբըրդ ~~անք~~ ու էկան
վըր Խանդ ուղ. Խնւհին . ձեռ առեցին
Խնւհի ծիծք որ կաթի կէր . շնչէ որ
ձիծ կէր : Ելան ժողվեցին պիտար , ասե-
ցին . — Բնւհի ինչ որ եղեր է , ըն տեղն
է — : Ու դացին հոսան 'ի Գաղղըլան .
ու տեղու հասողին ասեցին .

— Մըր աղբօր ու հարսին ըղ տեղ ձիծ
կայ . ուր է — :

Ըղոնք լէ ասեցին .

— Բան չկայ — :

Ըղ մարդիկ ասեցին թը ,

— Մըղի նշան կայ . մըր հարսի ծիծ
կաթ կէր — :

Մըղըլոնք ասեցին «եղ» թը ,

— Աղըիկ մի ուր մափց եղեր է , ու
մեռեր է — :

Ըղոնք լէ ասեցին .

— Մըր մեռելուն նշան կայ . մըր մէկ
տարեկան՝ մէկ չէնքով է . երկու տարեկան
մըր երկու չէնքով է , ու հովայ — : Ելան
դացին դ երեզմըններ՝ որ ուրտնց չէնքով
դ երեզման չկէր : Չէնքով Ովան ասեց .

— Բերէք զկայիք փաթէք յիս , որ ես
բռնամ — :

ՁԻՎեր՝ հաշտ է շինած ՚ի դէտանի տակ .
սլահատան է դրած վըր ուրան , ու զընի
դրած ՚ի ներս :

Ձենով Ուլան փաթեցին կաշով՝ ու բո-
ռաց : Մհեր զուր ձէն հասկցաւ : Մհեր
էրեց որ պըտի ելնէր . ճոշիկն ասեց .
— Բղի ձըր Զնի ձէն չէ . ճըժերն են ու
դահլերն են . ընդոնց ձէնն է — : Մհեր
երեք հալ որ զձէն հասկցաւ , զարկեց
դահլերն կտորեց էլաւ դուրս : Դարդէն
զդարդէն կտորեց . զարկէ որ զարկեց
առջի դարդին , ընի առաւ մըկէլին , մըկէլ
մըկէլին , զեօթ լէ քարդեց էլաւ դուրս :

Տեսաւ որ ուր հողըրտանք հող . են ,
ուր պապ հող չէ : Հարցաւց հողըրտանց ,
որ խաթցիք զուր սլապ սալանած են ,
Հայ , ու վըր քիթ ու բերնին ընկաւ
գուճ : Որ ընկաւ վըր դետնին , ըգուր
հողըրդանք թափան վրէն՝ իմալ էրեցին
չկացան շիտկեցին :

Մհերի արտառք զգէտին էրեց հան-
դակ ու դնաց : Իրեք օրն որ թըմաւ ,
Մհեր նոր շիտկաւ : Հեծաւ զպապու
քուռակ , ու դնաց ՚ի խաթ , քար ու
քանդ էրեց : Հըմկայ կ'աւրէ՛ . . . ու
կ'եկնէ Նըմրութայ դըռն , կ'ըլկէ որ ծուխ
կ'եկնէր . հազմ՝ լէ կը դառնէր : Տեսաւ

որ պառւռուկ մ' էր մանցի , պէն լէ բըռնեց . զամէկ ոտք կասկեց մէկ ծառ , ու զծառեր թողեց . զէդ լէ հմալ սպանեց . խլաթայ ծուխ ու մուխ կտրեց :

Ու ըդ տեղէն իշխն ատուեց հօգրորդանց , գացին ուրանց տեղ . ու ինք գնաց Տոսպան բլուր : Ու յարի մկա լէ կ'ասեն էն տեղն է , ու օմեա լէ գուր ձին կը աեսնան , ու ըդուր ձիու շեռ օմեա լէ քարուց կ'իգայ :

Ժ.

Համբարձման գիշեր Մհերի էրի գուռ կը բացուի , ու հրամանք չկայ որ ելնայ . գետին գինք չվերու . ոտքեր 'ի գետին կը ճըկի :

Որ մ' է , նախորդ մի , Համբարձման գիշեր կը տեսնայ որ Մհերի գուռ կը բացուի , նախորդ կը մտնէ ներս . Մհեր ըդուրից կը հարցու թէ ,

— Ի՞մալ գուք զաշխար կ'ուտէք — :

Էն լէ կ'ասէ . — Խեղբով — :

Կը վերու Մհեր ու կ'ասէ .

— Զոր խելքն ի՞մալ է . գէ զըդ ա ձիու տօսրակ վերու զար գլուխ — :

Նախորդ իմալ էրեց , չկոցաւ վերուց . բերեց զձին տօսրկին մօտ , բե-

բան բացեց, դձիւ գլուխ մատուց յինք,
ու զթեւ թաւեց վրը ձիւ վզին. ու ձին
բանձրցուց զգլուխ. ու նախորորդ քա-
շեց տարաւ ուր տեղ կապեց. ու ասեց.

— Մըր խելք հըմլա է. մենք հըմլա
կ'ուտենք զաշխար — :

Ու նախորորդ հարցուց.

— Մհե՛ր, դ ու յե՞ք ա՛հ լնես լղ տեղէն — :
էն լէ ասեց.

— Յերոր ցորեն եղաւ քընց ալուճ, ու
զարին եղաւ քընց մասուր մի. հրպամ՝ լէ
հրամանք կայ որ էլնանք իղ ա տեղէն — :

Իրեք խնձոր իջաւ յերկնուց.

մէկն ասողին, մէկ խողին,

մէկ լէ ալճ աշխարին :

Թողլով առ օցժմ որ գրեցիկն միջի չհաս
հայտան բաւերը ըջնին խառնախն ըմբեք
ցող՝ առնթեր դրուած բաւերէն և բանին ի
մատուն, միայն հետեւեալ քանի մը բաւառախա-
ները կ'ուղղենք :

ԵՐԵՍ ՏԱՂ,

4	2	շեղ	ԸՆԿԵՅԻՐ	թեղ
44	5	Գրգռուէն	"	Գուռգուսէն
40	10	հաց ու ջուր	"	հաց ու զառ
160	9	մուպալ	"	մուղալ
170	15	լղի	"	շողի

ԲՐԴՈՒՃ ՄԸ

ՎԱՆԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՆԳԻՓ
ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԵՆԷՆ

ԱՌԱՔ ՄԿՆԻՅ (1)

Աւագ մկնիկ խաթուհի աշխադ կը քաշէ
վեր գլխուն կ'երթայ :

Հովիւ կու գայ գէմ, կ'ասի .

— Խէր էնի , Աւագ մկնիկ , էդ ա ա-
շխով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին վերէդ էնի , սխաի եր-
թամ իրիկ անեմ :

— Գնա , Աստուած ռաստ բիրի :

Կ'երթայ կ'երթայ , բէրւորիկ կու գայ
գէմ . կ'ասի .

— Խէր էնի , Աւագ մկնիկ , էդ ա ա-
շխով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին վերէդ էնի . կ'երթամ
իրիկ անեմ :

— Գնա , Աստուած ռաստ բիրի :

(1) Սորա հետեւողութիւնն է ՄԵՄ քաշու-
թուած հաս-ը որ Պօղոս պառաւտեք կը պատմեն
ի դրօտանո մանկանց :

ՀԱՅԿԱՍՏ ԿԱՅԿՈՒՄԻՔ ԿՈՐԵԱՆԸ
ԿԱՅԿՈՒՄԻՔ ԿԱՅԿՈՒՄԻՔ

կ'երթայ կ'երթայ, ծով կուգայ դէմ.
կ'ասի :

— Խէր էլնի, Աւագ մկնիկ, էդ աւ-
լայով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին վերէդ էլնի. կ'երթամ
խրիկ անեմ :

— Գնա, Աստուած ռաստ բիրի :

կ'երթայ կ'երթայ, ահագին սար կու-
գայ դէմ. կ'ասի :

— Խէր էլնի, Աւագ մկնիկ, էդ աւ-
լայով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին վերէդ էլնի. կ'երթամ
խրիկ անեմ :

— Գնա, Աստուած ռաստ բիրի :

կ'երթայ կ'երթայ, մէկ շինարի ծառ
կուգայ դէմ. կ'ասի :

— Խէր էլնի, Աւագ մկնիկ, էդ աւ-
լայով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին վերէդ էլնի. կ'երթամ
խրիկ անեմ :

— Գնա, Աստուած ռաստ բիրի :

կ'երթայ կ'երթայ, անծեղ կրկնակն
կուգայ դէմ. կ'ասի :

— Խէր էլնի, Աւագ մկնիկ, էդ աւ-
լայով դո՞ր կ'երթաս :

Խէր բարին վերէդ էլնի. կ'երթամ
խրիկ անեմ :

— Գնա, Աստուած ռաստ բիրի :

Ա' երթայ կ'երթայ , թաղաւորու ազ-
լոր կը թռնի կու դայ դէմ , կ'ասի :

— Խէր էլնի , Աւադ մկնիկ , էդա
լայով դո՞ր կ'երթաս :

— Խէր բարին մէրէզ էլնի . կ'երթամ
իրիկ անեմ :

— Արե ճիկ ա'ռ :

— Ձիկ ինչո՞վ կը պախենս :

— Էլըսըցովս :

Մէյմէ կու կը խաւնեն . կ'երթան , եօթն
օր եօթն դիշեր խարսնէս կ'անեն , կը
վաակուեն :

Խարսնիօից կը պռծնեն . ազլոր կ'եր-
թայ քճէճ անելով դառում ճարել : Ա-
ւադ մկնիկն ի՞նչ մօնի թոնէր օր թոնէր
վասի , թոնէր կպէ , մնացե մը թորուան
վառւե էլե ճժարիկ վժարիկ :

Ազլորն իրիկուէն իկե տուն , տիսե ուր
Աւադ մկնիկն ինկե թոնէրն էլե ճժարիկ
վժարիկ : Գնացե կատար կտրե , կըսմո-
խիւր տուե վէր դլխուն նստե :

Անծեղն իրե , տեսաւ , ասաց .

— Աղլորիկ , դու չէ՞ր կատարկարիկ ,
մերթաշաճիկ :

— Ա՛յ . Ազլորիկ կատարկարիկ մեր-
թաշաճիկ , Աւադ մկնիկն ինկե թոնէրն
էլե ճժարիկ վժարիկ :

Անծեղն ի վեառւորներ կը թափի, կ'երթայ նաեւ վեր ծառին :

Ծառիկն ասաց .

— Անծղիկ, դու հէ՞ր թեւաթափիկ :

— Ո՛ւյ . Անծղիկ թեւաթափիկ, Աղլորիկ կատարկարիկ մոխրաչափիկ, Աւաղ մկնիկն ինկե թռնէրն էլե ճժաիկ վժաիկ :

Ծառ կոտորաւ ինկաւ վեր քարին :

Քարն ասաց .

— Ծառիկ, դու հէ՞ր ճղակուտոր :

— Ո՛ւյ . ծառիկ ճղակուտոր, Անծղիկ թեւաթափիկ, Աղլորիկ կատարկարիկ մոխրաչափիկ, Աւաղ մկնիկն ինկե թռնէրն էլե ճժաիկ վժաիկ :

Քար գլորվաւ զնաց ինկաւ ծով :

Ծովն ասաց .

— Քարիկ, դու հէ՞ր գլոր մլոր :

— Ո՛ւյ . քարիկ գլոր մլոր, ծառիկ ճղակուտոր, Անծղիկ թեւաթափիկ, Աղլորիկ կատարկարիկ մոխրաչափիկ, Աւաղ մկնիկն ինկե թռնէրն էլե ճժաիկ վժաիկ :

Ծովն էր մկկեցմկ երորաւ :

Բէրւորիկն ասաց .

— Ծովիկ , դու հէ՞ր բրոր մօր :

— Ա՛յ . ծովիկ բրոր մօր , քարիկ
դէր մըր , ծառիկ ճղակուտոր , Անծ-
ղիկ թեւաթափիկ , Աղլորիկ կատարկըտ-
րիկ մոխրաչափիկ , Աւաղ մկնիկն ինկե
թոնէրն էլե ճժտիկ վժտիկ :

Բէրւորիկն կէթոցն իզարկ ոսին զնաց :

Հովիւն իրե դէմն , ասաց .

— Բէրւորիկ , դու հէ՞ր կէթոց ոսիկ :

— Ա՛յ . բէրւորիկ կէթոց ոսիկ , ծովիկ
բրոր մօր , քարիկ դէր մըր , ծառիկ
ճղակուտոր , Անծղիկ թեւաթափիկ , Աղ-
լորիկ կատարկորիկ մոխրաչափիկ , Աւաղ
մկնիկն ինկե թոնէրն էլե ճժտիկ վժտիկ :

Հովիւ որ լեց , սխտորն իթող , զնաց :
Մաքին մկկալով ինկաւ իտեւ , դաւձոց
իրե . Եօթ տակ սլըտըտաւ սխտրի բուլոր ,
ստրաքեց , ասաց .

« Ե՛ր Աւաղ մըկան կողին .

« Ե՛ր Աւաղ մըկան կողին .

« Ե՛ր Աւաղ մըկան կողին :

Կը հրաւիրեմ ընթերցողի ուշադրութիւնը այս վերջին Յրդ ուճին վրայ, որոյ նիւթը թէպէտ ըստ ինքեան շնչին, բայց բանասիրտութեան ճարտար ձեւը իւր յեղյեղումով և արուեստաւոր կապերով գեղեցիկ ու վայելուչ ոճ մը տուած է շարադրութեան, միանգամայն և ներդաշնակ:

Իրոնք հանդիպած են այն հազներդութեան որ տաղարուած է արդէն երդարանաց մէջ:

«Եւէք տեսէք զի՞նչ կայր ծովուն,

«Եւ նաւն ուռմամբ գայր»:

Գիտած են թէ միւսնոյն բաղմոյեղանակ ոճն ունի այս Յրդ ուճն ալ: Ինչպէս նաեւ բաւական շատ կայ այդ ոճով գրուող հազներդ վանայ ժողովրդեան բերանը: Յորոց մէկն է այն խաղը, որոյ սկսուածքն է

«Ի՞րն է կերեր մեր էծ,

«Գէլն է կերեր մեր էծ»:

Կ'արժէ որ ընդհանուր հաւաքում մը շինուի այսպիսի խօսից և հետեւի, իրենց բնական կերպարանքով տաղարեւ տալով

ամաններ, որոց հարստութիւնը ինչպէս
ինձ կը թուի, չ'աւարակեալիս և Սիւնեաց
դաւառի Հայոց մէջ առատ կայ:

Իրաւ է, որ Հայաստանի Հայք բա-
ռերու հնչմանց այլեւայլութիւն մը տուած
են. զորօրինակ, մայր՝ մէր հնչելով.
եղբայր՝ աղբէր, մարդ արէ՝ մարդարտ,
անկաւ՝ ինկու, որոց մէջ կը տեսնուի
այ՝ ե ի. ե՝ ա ի. է՝ ա ի. ա՝ ի ի փոխուած.
և՛ ուրիշ շատ տառափոխութիւններ ալ
ունին. բայց և այդ ալ լեզուի մը յատ-
կութիւնն է: Սենին բառեր ալ, որ ըստ
մեծի մասին կրճատ կ'արտասանեն, բայց
արմատները հարազատ կը սրահպանեն.
ըսած իս օրինակները շատ կան Սահման
Դաւիթին և Բրդուշին մէջ: Խոսք մը կապ-
մելու համար բառերու ամենէն կարեւոր
մասն է բայն. դ'օրձուներով ուշադրու-
թիւն գաւառացւոց լեզուին վրայ, կը
տեսնենք որ Բաղիշեցին այսպէս կը կարծի
կամ կը խոնարհէ բայն.

«Ի՞նչ է՞ շինէր է՞ մյս տունը».

«Դա՞ն է՞ կարէ՞ր է՞ մեր ծառը».

«Մարգարէն էր Կարէն էր հացը» և այլն:

Վաւրիզեցին այսպէս.

«Դձաշէ՛, Կո՛ւս, աս՛, էկ՛» . այսինքն

է՛ դնացի, տեսայ, ըսի, եկայ:

Վարաբաղցին այսպէս .

«Վահ էմ, Գահ էմ, Բահ էմ . այսինքն է ,
Գամ, Գամ, Գայ . Լայլն :

Մշեցիք՝ Բայի հայցական խնդիրի շնախ-
դիրը մինչեւ անդամ յատկացուցչի վրան
ալ չեն դանց բներ գնել . — Օրինակ .
«Զո՞ւ ու՞ր ո՞ւր է՞լ ի՞նչ . . . »
Կ'ըսէր Մշեցի մը Մշեցւոյ մը :

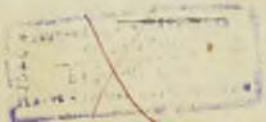
Ինչպէս բացերուն , նոյնպէս բացեալ
թիւն հոլովներն ալ այլ իմն են ժողովրդ-
եան բերանը . գործարմակ , եղակի բա-
ղասականներ դաւառացին էջ , — յոյ-
ճականացուցիչ մասնիկներով կը կազմէ .
Օրինակ . տընից , 'ի տանէ , Աստըծուց , յԱս-
տուծոյ : Մարդուց , 'ի մարդոյ Լայլն : Մէ-
կալ հոլովներն ևս սղլափափուած իւրն ունին :

Իսկ տնցեալ դերքայի ձեւն ու նշա-
նակութիւն տուող բառերը , կրաւորա-
կանն ու շէգործը , գրեթէ մեծաւ մասամբ
ալ լծորդով կամ մասնիկով գործ կ'ա-
ծեն : Օրինակ . սրտկուկ , սրտկամ :
Յանուկ . յոնուած : Հասուկ . հասուն-
ցած : Քիծուկ . բիծած . — սատկած — և :

Աւերն գեղեցիկ ոճ զեղծման , աւելա-
դրութեան , բաղառութեան , կրկնու-
թեան , և փոխաբերութեան , համաձայն
մեր դրական լեզուին :

Կաւարաւեան լեզուի ոճերուն և բա-
ռերուն վրայ ընդարձակ դադարաբա-
նուլ ուղղել պէտք է ընթեանա Ս. Եր-
հովսէի երգարանի սկիզբն, նոյն երգ-
հրատարակիչ գիտնական Պ. Գ. Հովսէի
դեանցի հմտակից գրածները, որ թի-
վեցւոյ Հայերէն լեզուին վրայ քերական-
ութիւն մ'ալ յորինած է. դորձ՝ ար-
դարեւ հանձարեղ և խաւարաւոր անձի
բայ արժան, որ ոչնչան ընդհանրապէ-
սէ հաճկաստանի Հայ բանասիրոյ մէջ:

Եւ փափագս եղած է որ բանասիր-
աւարտութիւն դարձանեն Հայաստան
մէջ բնակած Հայոց մաշտոյրական լե-
ռոց, և այն լեզուներով հրատարակեն
գիրք, արամեականութիւններ և այլ-
և այսպէսով սիրելի և ծանօթ կայոց ո-
նեն զանոնք գրադիտաց, որպէս զի
նոցա մէջով հետպահալ ի կանոնաւոր
գործածութիւն վերածին այն լեզուները
և ժամանակին մաշող ժամկէտն վերձանին
ազգային դարաւոր բանից և աւանդից
վիշապակները, որոց արժէքը կորսուելի
յեաւ կ'զգանք, զանոնք աւաղելու հա-
մար միայն:

8x2

